

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

36,2 - 1990

DE STAD IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

ISSN 0031-8329

LEIDEN

EX ORIENTE LUX

(Witt. Singel 24)

Postbus 9515

3300 RA LEIDEN

(Holland)

f. 10.-
Dr.

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D. A. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs F. A. Tjerckstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	P. F. Boomsma, Wilhelminapark 4, 7316 BT Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	H. J. Prins, St. Claralaan 24, 5654 AT Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. G. J. C. Labuschagne, Ratelaarweg 5, 9753 BD Haren
HAARLEM	Mevr. B. H. v.d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G. M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	Dr W. H. van Soldt, Assyriologisch Instituut, P.B. 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. E. C. Moolenaar, M. L. Kingstr. 47, 6245 GH Eijsden
NIJMEGEN	Drs. S. F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, Boerderij De Tol, Hengelosestraat 704, 7521 PB Enschede
UTRECHT	Dr. K. J. H. Vriezen, 't Zand 5, 3451 GP Vleuten
ZUTPHEN	Mevr. I. M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschrift-filologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

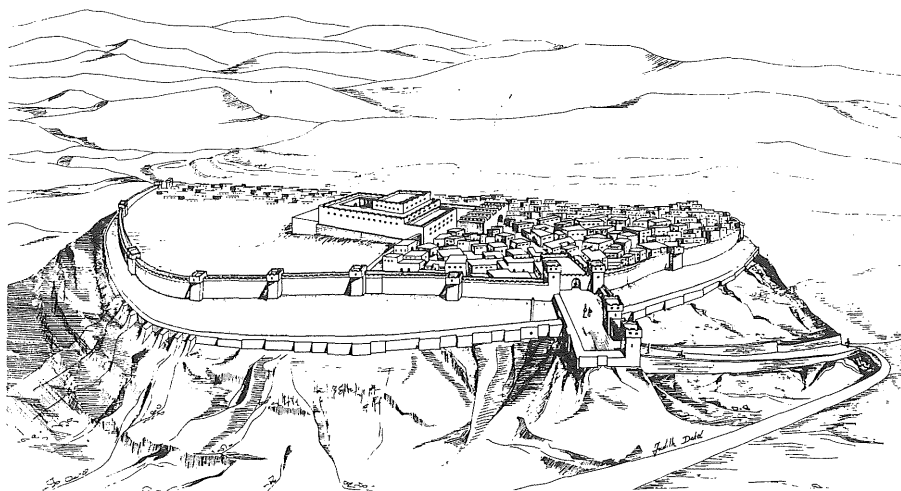

Fig. 4: De stad Lachis zoals getekend door Judith Dekel. Dit is Lachis III. De tekening ziet naar het oosten. Zie elders in dit nummer de bijdrage van C. H. J. de Geus.

THEMANUMMER DE STAD IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

INHOUD

Genootschapsmededelingen	2
Personalialia et facta orientalia	2
Steden in het Oude Nabije Oosten: Inleiding C. H. J. DE GEUS	7
De stad Ugarit W. H. VAN SOLDT	9
De stad Amarna: Exponent van traditie, vernieuwing en ideologie R. VAN WALSEM	31
„Is dit niet het grote Babylon, dat ik gebouwd heb?” R. J. V. D. SPEK	51
Lachis: een Judeese stad uit de IJzertijd C. H. J. DE GEUS	64
Palmyra, Emesa en Edessa: Semitische steden in het gehelleniseerde Nabije Oosten L. VAN ROMPAY	73

PHENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. Folmer, C. H. J. de Geus, W. H. van Soldt, en L. M. J. Zonhoven (eindredacteur).

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 35,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 17,50. Hiervoor ontvangen de leden Phoenix, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 2de étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phoenix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Dr. G. P. F. VAN DEN BOORN, penningm.; Prof. Dr. A. VAN DER KOOLJ, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W. F. LEEMANS; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

De jubileumuitgave Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht = Medelingen en Verhandelingen EOL, 24 is inmiddels uitverkocht.

PERSONALIA ET FACTA ORIENTALIA

Op 7 februari 1990 (de dies natalis van de Rijksuniversiteit Leiden) werd te Leiden een eredoctoraat verleend aan Prof. Erica Reiner van de Universiteit van Chicago. Prof. Reiner kreeg dit doctoraat voor haar wezenlijke bijdragen aan de Assyriologie. Het meest bekend is zij door haar werk als hoofdredactrice van het gezaghebbende Chicago Assyrian Dictionary, een woordenboek van de Assyrisch/Babylonische taal in al haar taalperioden en dialecten, dat vaak thesaurusachtige afmetingen bereikt. Prof.

Reiner is verder bekend van haar vele studies op het gebied van de Assyrisch/Babylonische taalkunde (zij schreef een linguïstisch georiënteerde grammatica) en de literatuur. Sedert de zeventiger jaren is zij ook de uitgeefster van de grootste verzameling astrologische omina uit Mesopotamië, de serie *Enuma Anu Enlil*.

Ter gelegenheid van haar verblijf in Nederland gaf Prof. Reiner een tweetal lezingen. In de eerste wees zij op literaire structuren in het vijfde tablet van het Erra-epos en in de tweede, getiteld „Drawing down the Moon”, toonde zij aan dat de gedachte dat heksen in staat waren de maan „naar beneden te halen”, zoals we dat vinden in Plato's *Gorgias*, al eerder bestond en voorkomt in een brief uit de 7de eeuw uit Assyrië. Het „neerhalen” van hemellichamen, d.w.z. het 's-nachts blootstellen aan de astrale „straling”, speelde in de Mesopotamische magie een belangrijke rol.

Op 9 maart 1990 sprak Prof. J.T.P. de Bruijn zijn inaugurele rede uit ter gelegenheid van zijn ambtsaanvaarding aan de Leidse universiteit als bijzonder hoogleraar in de cultuurgeschiedenis van Iran sedert de komst van de Islam. In zijn rede, getiteld „De ontdekking van het Perzisch”, belichtte Prof. de Bruijn de studie van het Perzisch in de Nederlanden en speciaal te Leiden. Een belangrijke rol in de bevordering van de studie van het Perzisch werd aan het eind van de 16de eeuw gespeeld door Frans van Raphelingen (Franciscus Raphelengius), een schoonzoon van de Antwerpse drukker Plantijn. Van Raphelingen had een door een Joodse rabbi vervaardigde Bijbelvertaling in het (weliswaar met Hebreeuwse letters geschreven) Perzisch in handen gekregen en gaf veel van zijn materiaal door aan geleerden als Lipsius en Scaliger. Reeds bij het begin was het duidelijk dat tussen het Perzisch en het Nederlands een zekere verwantschap bestond, voor een systematische taalvergelijking was het echter nog te vroeg. Deze zou pas in de 18de eeuw opkomen. In de Leidse universiteitsbibliotheek is een *Lexicon Persicum Francisci Raphelengii* bewaard dat in 1607 door Scaliger is gesigneerd. In de 17de eeuw nam de studie van het Perzisch een hoge vlucht, welke echter door een teruggang in de 18de eeuw werd gevolgd. In die tijd werd bijv. de studie van de Oosterse talen beperkt tot de Semitische talen (met name Hebreeuws en Arabisch). Pas sedert 1859 bestaat in Leiden weer een gecombineerde leerstoel voor het Perzisch en het Turks. De Leidse universiteit heeft met Prof. de Bruijn en zijn medewerkers een kleine groep specialisten op het gebied van het moderne Iran in huis, een gebied dat in de huidige tijd meer dan ooit in de belangstelling staat.

Op 23 februari 1990 aanvaardde Dr. A. van der Kooij het ambt van hoogleraar in de uitlegging van het Oude Testament, de geschiedenis van de Israëlitische godsdienst en de Israëlitische letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden met het uitspreken van de rede „Abraham, vader van / voor een menigte volkeren. Gen. 17, 4-5 in het Hebreeuws, alsmede in de Griekse, Aramese en Syrische vertaling”. In zijn rede vergelijkt Prof. van der Kooij de Hebreeuwse grondtekst van deze beroemde bijbeltekst met een aantal belangrijke vertalingen. Het gaat voornamelijk om de zinswending in de Hebreeuwse tekst „vader *van* een menigte volkeren”. Volgens Prof. van der Kooij wordt hiermee in de Hebreeuwse grondtekst uitsluitend het volk Israel bedoeld. De Septuaginta (de Griekse vertaling) en de Aramese vertaling (Targum Onqelos) blijven vrij dicht bij de Hebreeuwse grondtekst. De Peshitta (de Syrische vertaling) daarentegen vertaalt „Abraham, vader *voor* een menigte volkeren”, waarmee volgens Prof. van der Kooij de gelovigen uit alle volkeren zijn bedoeld. Prof. van der Kooij is de opvolger van Prof. M. J. Mulder (zie *Phœnix* 35/2).

Op 20 december 1989 promoveerde J. W. Wesselius aan de Universiteit van Amsterdam tot doctor op een proefschrift getiteld „Studies in Biblical Narrative Texts”. Promotor was Prof. Dr. K. A. Deurloo.

Het proefschrift bestaat uit een achttal studies die betrekking hebben op verhalende teksten in het Oude Testament en daarmee verbonden onderwerpen. Op het gebied van het Oude Testament bevat het proefschrift een onderzoek naar de verhaallijn in 2 Samuel ix - I Kon. ii (over de dood van Joab en de opvolging van David); een studie naar de boodschap van het boek Jona en een onderzoek naar de literaire eenheid in Daniel ii - vi. Op het terrein van de Noord-West Semitische epigrafie is er een studie naar de proza-stijl van het Yabne Yam ostracon (een Hebreeuws document uit het einde van de 7de eeuw v. Chr.) en een studie naar en poging tot reconstructie van een belangrijke Aramese brief uit de 5de eeuw v. Chr. die in Hermopolis (Egypte) gevonden is. Voorts bevat de bundel een studie naar de origine van de geschiedenis rond Susanna in de Griekse bijbel, een tekst van belang voor de studie van het oudtestamentische boek Daniel, en een studie naar een tot nog toe niet herkende verbale vorm (de subjunctivus) in de Palestijnse Targum (d.i. een Aramese bijbelvertaling). In zijn proefschrift toont Wesselius zich een veelzijdig en bekwaam onderzoeker die thuis is in zowel de taal- als de letterkunde van het Klassiek Hebreeuws en in verschillende fasen van het Aramees. De artikelen zijn voor een deel reeds gepubliceerd in vaktijdschriften.

Op 21 juni 1990 promoveerde te Groningen mevr. C. Molenberg tot doctor, op een proefschrift getiteld „The Interpreter Interpreted. Išo' Bar Nun's Selected Questions on the Old Testament”. Promotor was Prof. Dr. H. J. W. Drijvers.

Išo' bar Nun is van 823 tot 828 katholikos geweest van de Oost-Syrische kerk en heeft een uitvoerig Syrisch bijbelcommentaar (Oude en Nieuwe Testament) nagelaten in de vorm van vragen en antwoorden, een genre dat bekend is uit de hellenistische en Grieks-christelijke literatuur. Aan het gedeelte over de Pentateuch is in 1962 al een proefschrift gewijd te Leiden door E. G. Clarke, een promovendus van Professor T. Jansma. Mevrouw Molenberg houdt zich met de vragen en antwoorden op het hele Oude Testament bezig. Ook is haar werk veel breder opgezet dan dat van Clarke destijds, o.m. doordat zij gebruik maakt van sindsdien gepubliceerde teksten. Haar bevindingen reiken dan ook veel verder dan die van haar voorganger en leiden tot belangrijke correcties op diens werk.

De Oost-Syrische bijbelexegese is sterk bepaald door de Grieks-Antiocheense bijbelcommentaren (vooral die van Theodorus van Mopsuestia) en door het werk van de oudere Syrische schrijvers (waaronder vooral Efrem de Syriër). De diverse Oost-Syrische geschriften die wij kennen, vormen de neerslag van deze traditie, aangepast, omgevormd en doorgegeven in de Syrische scholen van Mesopotamië. Dit gecompliceerde overleveringsproces wordt door mevrouw Molenberg ontrafeld. Het belang van Išo' bar Nun ligt niet zozeer in de originaliteit van zijn ideeën, maar in de wijze waarop hij met de diverse stromingen in de traditie omgaat. In de keuze van de onderwerpen, de behandeling van tekstkritische problemen in de Syrische Bijbel (en de verschillen ten opzichte van de Septuagint), eigen accenten in de exegetische methode en een bescheiden toepassing van de spirituele exegese, treedt ons toch af en toe een auteur met een eigen gezicht tegemoet.

Het werk van mevrouw Molenberg is waardevol zowel door wat zij over de ontwikkeling van de Oost-Syrische exegese in haar geheel te zeggen heeft als door haar situering hierbinnen van Išo' bar Nun. Het steunt op nauwkeurig filologisch onder-

zoek en bevat tal van opmerkingen die ook voor andere genres van de Syrische literatuur belangrijk zijn.

Op 5 april 1990 promoveerde te Leiden K.C. Innemée tot doctor, op een proefschrift getiteld „Ecclesiastical Vestments in Nubia and the Christian Near-East”. Promotores waren Prof. Dr. P.P.V. van Moorsel en Prof. Dr. L. Van Rompay.

De heer Innemée is een kunsthistoricus die zich reeds verscheidene jaren bezighoudt met de wandschilderingen in de Nubische kerken (waarvan het merendeel te dateren is tussen de 8ste en de 12de eeuw n. Chr.). Uitgangspunt van zijn proefschrift vormt de kerkelijke kleding (van heiligen, bisschoppen, priesters, diakens, monniken) die op vele van de Nubische wandschilderingen te zien is.

Bij de identificatie van die kledingstukken stoot men op het probleem dat wij, behalve die schilderijen zelf, geen Nubisch bronnenmateriaal hebben. Daarom heeft de auteur de situatie van de liturgische kleding in de omringende cultuurgebieden bestudeerd, om daaraan gegevens te ontleen die behulpzaam kunnen zijn bij het interpreteren van het Nubische materiaal. Achtereenvolgens komen de Koptische, de Syrische, de Armeense en de Byzantijnse tradities aan bod. Zowel picturale bronnen als teksten (waaronder vooral wijdingsteksten) worden onderzocht. De aldus ontstane inventaris van de liturgische kledingstukken in de diverse gebieden, die op zich reeds zeer nuttig is, draagt inderdaad bij tot de identificatie van sommige Nubische kledingstukken. Ook kunnen vanuit die achtergrond bijzonderheden in de Nubische afbeeldingen beter begrepen worden, bv. het verschil tussen de „realistische”, eigentijdse afbeelding van bisschoppen en de archaïsche afbeelding van heiligen.

Deze brede aanpak van de Nubische wandschilderingen leidt ook tot interessante conclusies over de positie van de Nubische cultuur t.o.v. de omringende culturen. Naast de invloed uit Egypte, heeft ook Byzantium een duidelijk stempel op Nubië gedrukt. Het opkomen van de zogenaamde „veelkleurige” stijl in Nubië, rond het jaar 1000, en kort daarop de toename van ornamenten die geïnspireerd lijken op Perzische en Byzantijnse zijdeweefsels, kunnen wellicht in verband gebracht worden met de toenemende handel in Byzantijnse zijde.

Uit het voorafgaande blijkt dat het proefschrift diverse facetten heeft: de deskundige blik van de kunsthistoricus en de minutieuze tekstanalyse van de filoloog ontmoeten elkaar bij de oplossing van een probleem met brede cultuurhistorische implicaties.

Op 19 januari 1990 promoveerde Mevr. M. van Eek aan de Universiteit van Amsterdam tot doctor op een proefschrift getiteld „Toetsing voor de toegang. Dodenboek Spreuk 125c”. Promotor was Prof. Dr. M. S. H. G. Heerma van Voss.

Het proefschrift bestaat uit een vertaling met noten en commentaar van een onderdeel van de beroemde spreuk Dodenboek 125, met het al evenzeer beroemde vignet van de weging van de ziel. Naast de inleiding en de „negatieve belijdenis”, die in dit proefschrift buiten beschouwing blijven, bevat de spreuk een deel waarin de dode zich richt tot de 42 goden van het rechtercollege en op de proef gesteld wordt over zijn kennis van het hiernamaals door onderdelen van de poort van de Hal van de Twee Waarheden, die uiteindelijk toegang geeft tot het paradijs. Dit vraag- en antwoordspel is in zekere zin gecodeerd om de vijanden deze kennis te onthouden, en heeft betrekking op de dood en de wederopstanding van Osiris. Door de correcte antwoorden toont de dode zich een ingewijde in de Osiris-mysteriën. In tegenstelling tot de overheersende opinie plaatst de auteur dit onderdeel vóór de „negatieve belijdenis”.

STEDEN IN HET OUDE NABIJE OOSTEN: INLEIDING

Voor U ligt een thema-nummer over de stad in het oude Nabije Oosten. Met uitzondering van mijn eigen bijdrage over Lachis, zijn de overige artikelen uitwerkingen van colleges die in de cursus 1988-'89 in Leiden gegeven werden. Deze colleges maakten deel uit van een cyclus die georganiseerd was door de afdeling Oude Geschiedenis en die de titel droeg: „De Stad in de Oude Wereld: stimulans of parasiet?” Chronologisch gezien treft U twee artikelen aan over steden uit het 2de millennium v.o.j. nl. Amarna en Ugarit; twee over steden uit het 1ste millennium, nl. Babylon en Lachis en één artikel over drie steden uit de Hellenistisch/klassieke periode: Palmyra, Edessa en Emesa.

Vroegere perioden zijn minder relevant voor vergelijkingen met steden elders in de Oude Wereld. De contacten met de Aegeïsche wereld beginnen pas na 2000 echt belangrijk te worden. Maar we moeten ons wel realiseren dat het verschijnsel „stad” dan in het Nabije Oosten al een paar duizend jaar oud is.

De korte bijdrage over Lachis is toegevoegd om een meer evenwichtige geografische spreiding te krijgen: Mesopotamië, Egypte, Syrië en Palestina.

Het aan de titel van de cyclus toegevoegde thema „stimulans of parasiet” is waarschijnlijk bedoeld als parafrase op een beroemde onderscheiding van Max Weber. Hij onderscheidde, in economisch opzicht, consumentensteden en producentensteden. In het eerste geval wordt een belangrijk deel van de productie van het omliggende gebied opgehoopt in de steden. Voornamelijk in de vorm van luxe en prestige-goederen, paleizen en tempels. In feite wordt het grootste deel van dit kapitaal aan het economisch verkeer onttrokken. In het tweede geval is de stad dankzij zijn marktfunctie en door de aanwezigheid van ambachtslieden en andere diensten een stimulans voor de economische ontwikkeling. De keuze van de termen „stimulans of parasiet” betekent dat de bedenker niet alleen dacht aan de economie maar bijv. ook aan culturele interactie. Het zal U bij lezing opvallen dat de auteurs van dit *Phoenix*-nummer op deze vraagstelling eigenlijk niet ingaan. Naar mijn mening heeft dat te maken met het feit dat de door Weber veronderstelde onderscheiding „stad - achterland” zeker in het oude Nabije Oosten niet zo eenvoudig te maken valt als Weber dacht¹.

Het zal bij lezing van de verschillende artikelen zeker opvallen dat sommige auteurs „hun” stad vooral vanuit de teksten en vanuit (cultuur)historisch oogpunt benaderd hebben. En de anderen meer als archeologen, met nadruk op architectuur en de stad als één groot artefact. Uit alle bijdragen blijkt echter duidelijk hoe complementair archeologische gegevens, teksten en

authentiek beeldmateriaal zijn. Zeker bij een onderwerp als steden in het oude Nabije Oosten. Het zal verder opvallen hoe verschillend van aard onze kennis over de respectievelijke steden is. In het ene geval beschikken we over recente opgravingsgegevens, maar bijv. nauwelijks over originele administratieve teksten. In het andere geval is er wel veel recent filologisch en historisch onderzoek gedaan, maar is men tegelijkertijd afhankelijk van sterk verouderde opgravingsgegevens, soms van meer dan een halve eeuw geleden. Frank Kolb² beklagt zich erover dat er eigenlijk geen goed boek is over de stad in het oude Nabije Oosten. Daarin heeft hij gelijk. Het veel geciteerde werk van M. Hammond³ stelt teleur omdat het in feite niet over steden, maar over staten en geschiedenis gaat. Aan de andere kant moet men zich realiseren dat het ten aanzien van de stad in het oude Nabije Oosten om zulke verschillende gebieden en om zo'n lange periode gaat, dat het verdriet van de oudhistorici dat er geen gezaghebbend referentie-werk bestaat waarin ze van alles „even” kunnen opzoeken, ook niet terecht is. Al in de vijftiger jaren is vanuit de hoek van de orientalist duidelijk gemaakt hoe moeilijk het is om greep te krijgen op de stad in de Oudheid. Ik denk nu aan het beroemde symposium over de „City Invincible”⁴, gehouden in 1958. Dit is nog steeds opwindende lectuur. Over de verschillende deelgebieden en over afzonderlijke perioden en individuele steden is echter wel degelijk veel gepubliceerd. Ik verwijs slechts naar de bibliografieën bij de artikelen in dit nummer en ik hoop dat ook de classici hun weg naar deze *Phœnix* mogen vinden. Maar al te vaak steunen zij op volstrekt verouderde werken of blijken helemaal niet op de hoogte⁵. Recente ontwikkelingen binnen onze Nederlandse universiteiten dwingen collegae tot samenwerking die elkaar tot voor weinige jaren alleen op vergaderingen en recepties zagen. Een college-reeks als deze steden-cyclus is een teken van deze verandering. Ik ben ervan overtuigd dat dit veranderingen ten goede zijn en dat er tussen oudhistorici en classici enerzijds en orientalist anderzijds veel samenwerking mogelijk is. Moge dit *Phœnix*-nummer een krachtige stimulans in die richting zijn.

C. H. J. DE GEUS

Noten

¹ Vergelijk hiervoor Christa Schäfer-Lichtenberger, *Stadt und Eidgenossenschaft im Alten Testament*, BZAW 156, Berlin 1983.

² F. Kolb, *Die Stadt im Altertum*, München 1984, S. 16.

³ M. Hammond, *The City in the Ancient World*, Cambridge, Mass. 1972.

⁴ H. Kraeling and R. M. C. Adams, eds., *City Invincible*, Chicago 1960.

⁵ Een voorbeeld hiervan is helaas het overigens fraaie boek van Erika Brödner, *Wohnen in der Antike*, Darmstadt 1989.

DE STAD UGARIT

W. H. VAN SOLDT

Inleiding

Het noemen van de naam van de oude stad Ugarit zal vermoedelijk niet dezelfde herkenningreactie oproepen als het noemen van de grote klassieke steden Athene en Rome. Ugarit heeft dan ook weinig meer achtergelaten dan de materiële resten van haar cultuur en heeft op haar omgeving — laat staan op latere culturen — geen aanwijsbare invloed uitgeoefend. De reden dat toch juist deze stad de eer te beurt valt in deze bundel op te treden, is bepaald door een aantal toevalligheden. De eerste is het tijdstip waarop de stad verwoest werd: direct na haar grootste bloeiperiode. Deze voor ons plezierige omstandigheid heeft er voor gezorgd dat het beeld van de cultuur van Ugarit grotendeels compleet is. Doordat de destructie even snel als effectief was, konden veel voorwerpen niet meer geborgen worden door de in alle richtingen een goed heenkomen zoekende bewoners. Getuigen hiervan zijn de in allerhaast onder de vloer verstopte kostbaarheden, die nooit door de eigenaren zijn opgehaald. De tweede toevalligheid is dat men in de stad Ugarit een uitgebreide administratie bijhield. Dit werd vooral gedaan met behulp van het Mesopotamisch spijkerschrift dat blijkbaar enkele eeuwen voor de verwoesting van de stad geïntroduceerd was. De schrijvers van Ugarit gebruikten echter nog een ander schrift dat ook uit spijkers bestond (d.w.z. tekens ingedrukt op klei) maar dat gebruikt werd om de eigen westsemitische taal te schrijven. Juist al deze tekstvondsten rechtvaardigen de behandeling van de stad Ugarit hier, omdat de teksten iets laten zien van het reilen en zeilen van de stad zelf en van de verhouding tussen stad en ommelanden.

Ligging der stad

Voor de ontwikkeling van Ugarit tot wat de stad in de Late Bronstijd is geworden, is haar ligging cruciaal geweest. De tell Ras Shamra, het oude Ugarit, is gelegen aan de Middellandse Zee, ca. 10 km ten N. van het moderne Latakia (het klassieke Laodicea ad mare) op een punt waar op een heldere dag het eiland Cyprus te zien is. De stad werd omstroemd door twee riviertjes die een redelijke bescherming boden en tevens het drinkwaterprobleem oplosten. Overigens is het klimaat in de kuststreek aanzienlijk natter dan landinwaarts, zoals geïllustreerd wordt door de overal rijk vertegenwoordigde flora. De afstand tot de kust bedroeg minder dan een kilometer en de haven die daar gevestigd was (Ma'ḥadu) kon profiteren van een natuurlijke

baai die schepen goede beschutting bood. Niet ver van deze haven lag westelijk het eiland Cyprus, een centrum van handel in het tweede millennium en later. De vondsten te Ugarit hebben getoond dat de contacten met dit eiland zeer intensief geweest zijn.

De vlakte waardoor de stad Ugarit was omringd, werd door bergketens aan alle kanten afgesloten. Ten noorden, ca. 40 km van Ugarit, vinden we de berg Şapānu (nu Jebel el-Aqra) die met zijn top van 1780 meter hoogte een groot deel van de kust domineerde. De naam van deze berg was voor de ontdekking van Ugarit al bekend, hij diende namelijk in het Oude Testament als een aanduiding voor het noorden (Šāfōn). Hij speelde in de religie van Ugarit een opvallende rol. Ten oosten van de stad vinden we een langgerekte bergketen die echter niet volledig op de bergen ten N. van Ugarit aansluit, maar een pas vrijlaat waardoor in moderne tijd (en zeer waarschijnlijk al in het vroege verleden) de hoofdweg naar de kustvlakte loopt. Ten zuiden van Ugarit, tenslotte, ligt een vlakte die zuidwaarts taps toeloopt en tenslotte vrijwel afgesloten wordt door de oostelijke bergketen. Talloze stromen en stroompjes ontspringen aan de bergen in het oosten en noorden. De meeste verdienen nauwelijks de naam rivier, maar er is in elk geval één belangrijke stroom, de Nahr el-Kabir, die ten Z. van Latakia in zee uitmondt (fig. 1).

Deze vruchtbare vlakte kende al zeer vroeg bewoning. Door diverse sondages op Ras Shamra/Ugarit is gebleken dat al rond 6.500 v. Chr. mensen op de tell woonden, in een tijd dat het aardewerk nog niet in gebruik was; Ugarit is daarmee een der oudste steden ter wereld. In de periode die ons hier het meest interesseert, nl. die waarin de teksten te dateren zijn (14de-13de eeuw), was de vlakte overdekt met vele dorpen en dorpjes, soms uitgegroeid tot stadjes en zelfs steden die de status van Ugarit bijna evenaarden, zoals bijv. Siyannu (het huidige Siyano) in het zuiden. De namen van deze plaatsen zijn ons overgeleverd in de paleisadministratie van Ugarit en men heeft geprobeerd, met meer of minder succes, deze namen over te dragen op de vele ruïneheuvels die de vlakte rijk is. Vaak blijken oude namen zeer hardnekkig te zijn (zoals het al genoemde Siyannu — Siyano, verder Šuksi — modern Sukas), vaak moet men echter ook oppassen voor „wishful thinking” in dit identificatieproces, zoals bijv. bij het oude Giba’la en het moderne Jabla, waar echter geen sporen van vóór de 6de eeuw v. Chr. gevonden zijn!

Tenslotte lag aan de westzijde de zee, belangrijkste bron van inkomsten van de stad door de omvangrijke handel, met name op Cyprus, maar ook met bijv. Anatolië, Egypte en zelfs het verre Kreta.

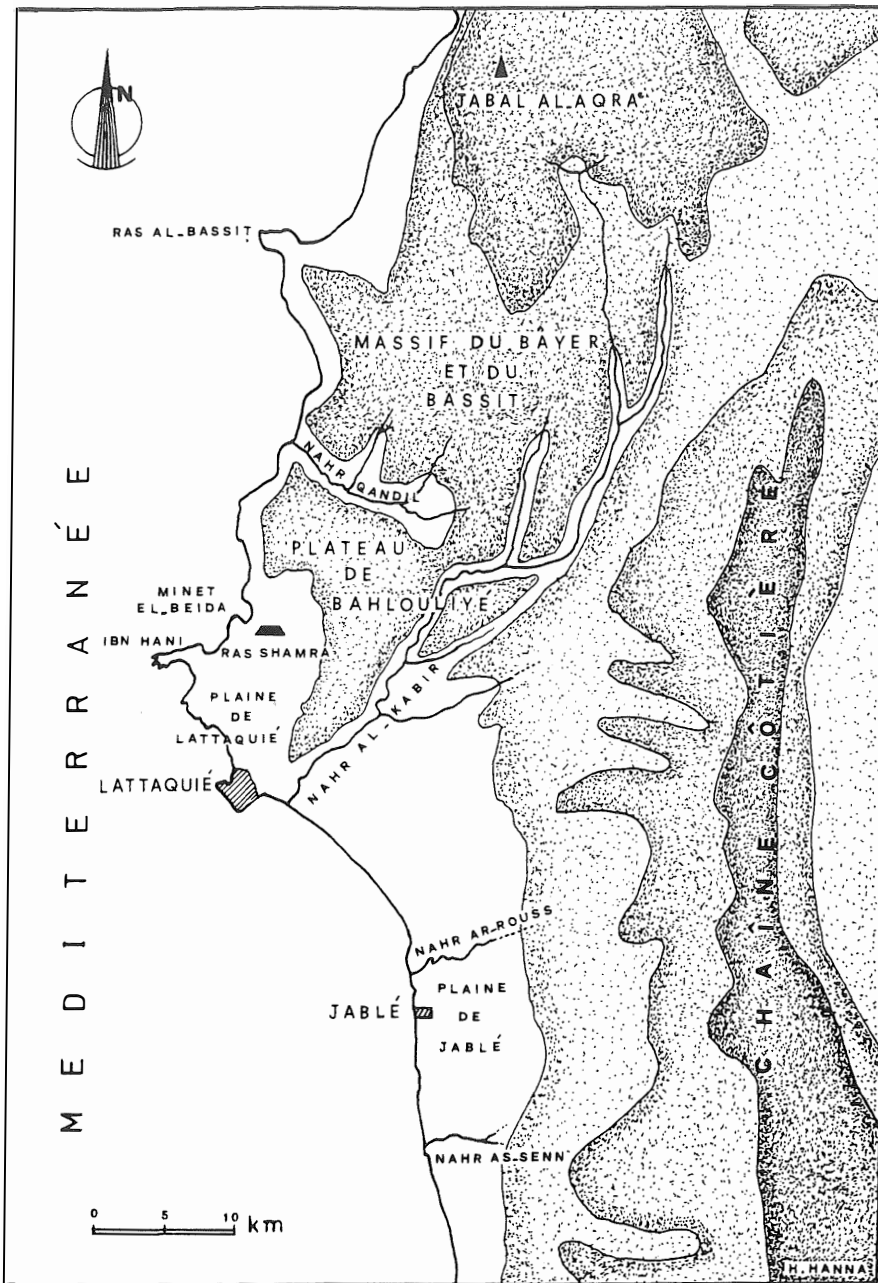

Fig. 1. De omgeving van Ras Shamra/Ugarit (naar G. SAADÉ, *Ougarit, Métropole Cananéenne*, 32).

Historisch kader

Voordat we dieper ingaan op de samenleving binnen Ugarit en haar economie, moeten we eerst de historische context behandelen. De Late Bronstijd waar we het over hebben, wordt verdeeld in drie subperiodes, genummerd I, II en III; de gehele periode wordt gerekend te vallen tussen ± 1550 en ± 1200 v. Chr. In deze tijd was Syrië een speelbal van de grootmachten Egypte, het Noord-Mesopotamische rijk Mittanni, het Hittietenrijk en — in mindere mate — Assyrië. In de periodes LB I & II (ca. 1550-1350) was Syrië vooral twistappel tussen Egypte en Mittanni. De verdeling die uiteindelijk tot stand kwam en waarbij Egypte de kuststrook beheerste en Mittanni het binnenland, liet het gebied van Ugarit juist binnen de Egyptische invloedssfeer vallen. De oudste brieven die uit Ugarit bekend zijn (midden 14de eeuw) zijn dan ook gericht aan de Egyptische farao en zijn gevonden in Egypte. Het ontstane evenwicht werd in de loop van de 14de eeuw verstoord door de Hittieten, die onder leiding van hun energieke vorst Šuppiluliuma in een reeks campagnes Mittanni ten val brachten en geheel Syrië aan zich onderwierpen. De overgang van Ugarit van de ene invloedssfeer naar de andere valt aan het begin van de Late Bronstijd III, ca. 1350, en wordt rijk geïllustreerd door teksten uit de Hittitische hoofdstad Ḫattuša, uit het Egyptische Amarna, maar vooral ook uit de Ugaritische paleisarchiven. Ugarit stond aan het hoofd van een kleine stadsstaat, had daardoor niet de beschikking over een sterk leger, maar was door zijn uitgebreide handelscontacten zeer welvarend, een situatie die men in de stad graag gecontinueerd zag, het liefst in harmonie met de buurstaten. De bakens werden al snel verzet en door enkele omvangrijke verdragen werd de vestiging van het Hittitische gezag over stad en omgeving officieel vastgelegd. Op deze manier werden de grenzen bepaald en het te betalen tribuut vastgesteld. De locale dynastie behield een redelijke mate van vrijheid die slechts op interlokaal en internationaal niveau aan banden was gelegd. De koning van de stad Karkemiš aan de Eufraat fungeerde als onderkoning over Syrië en bij belangrijke zaken als troonopvolging hield de Hittitische koning zelf toezicht op zijn vazallen.

Beschrijving van de stad

Laten we de oude stad Ugarit nu zelf in wat meer detail bekijken (fig. 2). Zoals boven al gezegd, heeft de stad bewoning gekend vanaf ca. 6.500 v. Chr. De opgraving heeft zich echter geconcentreerd op de laag die het dichtst aan de oppervlakte lag, die van de laatste fase van bewoning, ca. 1350 tot 1200 v. Chr. Daarom zal ik mij beperken tot deze fase en alleen daar waar het nodig is iets over oudere fasen toevoegen.

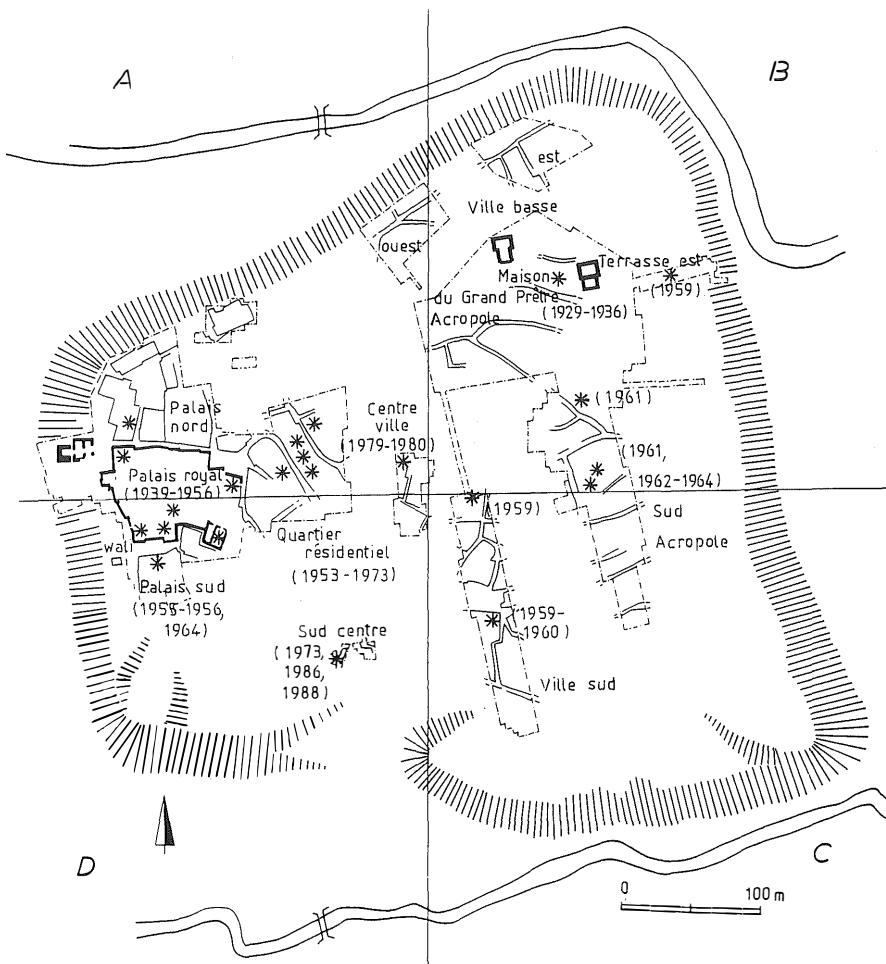

Fig. 2. De opgegraven gedeelten van de tell Ras Shamra (naar P. BORDREUIL & D. PARDEE, *La trouvaille épigraphique de l'Ougarit. 1. Concordance*, 7).

De tell Ras Shamra is trapeziumvormig en meet over het middelpunt ongeveer 600×600 meter. Het hoogste punt van de tell, de zgn. Acropolis, steekt 20 meter boven de omringende vlakte uit. Het totale opgegraven areaal beslaat ongeveer een kwart van de oppervlakte en concentreert zich met name rond twee belangrijke „wijken”, (1) het koninklijk paleis met omgeving en (2) de Acropolis met de tempels van Ba'al en Dagan.

1. Het koninklijk paleis en omgeving. Al voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was de opgraver aan de westzijde van de tell gestoten op een

omvangrijk gebouw. Hij trof o.a. een klein archief aan met administratieve teksten en alles wees op een belangrijke vondst. Toen de opgravingen na de oorlog met grote voortvarendheid opnieuw ter hand werden genomen, bleek het gebouw het lang gezochte paleis van Ugarit te zijn. De totale oppervlakte mat 120×85 meter, een voor de oudheid aanzienlijke omvang. Het paleis bevatte ongeveer 90 kamers, zalen en hoven, waarin de thans verdwenen eerste verdieping nog niet is meegerekend. Vijf verschillende archieven werden er blootgelegd, die alle aspecten van het reilen en zeilen der stad weergeven.

Rondom het paleis lagen diverse grote gebouwen. In de eerste plaats het zgn. noordelijk paleis, dat blijkbaar bij het betrekken van het nieuwe paleis verlaten was (het was volledig uitgeruimd), verder het zgn. huis van de militaire gouverneur, ten westen daarvan een groot huis waarvan het dak door vier pilaren werd gesteund en dat door de opgraver als koninklijke stal is geïnterpreteerd. Ten oosten van het paleis trof men een huis aan waarvan de inventaris veel albasten vazen bevatte, soms met de inscriptie van een Egyptische farao (o.a. Ramses II). Aan de zuidkant van het paleis lag nog een ander groot gebouw, door de opgraver als paleis opgevat en daarom „Petit Palais” genoemd. In het gebouw gevonden teksten doen echter vermoeden dat het gaat om de woning van de opperadministrateur (*šatammu rabû*). Verder ten oosten trof men een woonwijk aan met huizen die nauw aaneensloten en die verschillend van grootte waren. De bewoners zijn ons lang niet altijd bekend, maar van één kennen we naam en beroep: Rašap’abu, de havenmeester.

We zien dus dat het westelijk gedeelte van Ugarit bebouwd was met huizen die hetzij dienden als openbare gebouwen (de beide paleizen), hetzij de woning waren van belangrijke ambtenaren (militaire gouverneur, opperadministrateur, havenmeester en enkele waarvan naam en titel onbekend zijn). Tenslotte was ten westen van het paleis op de stadswal een bastion met kazematten ingericht dat ook nu nog ten dele bewaard is.

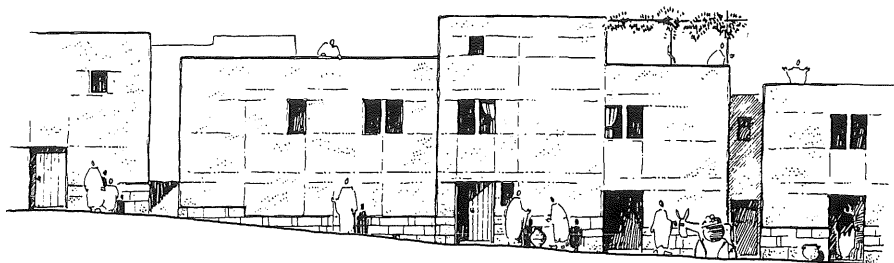

Fig. 3. Reconstructie van een groep huizen te Ugarit (naar O. CAILLOT, *Une maison à Ugarit*, 77)

De bouwwijze van de bovengenoemde huizen is ons uit de opgravingen en door reconstructies bekend (fig. 3). In het algemeen gaat het om ruime woningen, waarin kamers gegroepeerd waren rond een centrale hof. Het huis kende een of meer verdiepingen en onder de hof lag bijna steeds de familie-tombe, die via een trap vanuit een der kleinere kamers bereikbaar was. De onderste lagen van de buitenmuren waren van gehouwen steen, de verdere opbouw bestond uit een raamwerk van balken, opgevuld met stenen. Alleen het paleis had waarschijnlijk muren die voor het grootste deel uit gehouwen steen bestonden; in tegenstelling tot de andere gebouwen staan hier de muren ook nu nog tot ca. vier meter overeind.

2. De Acropolis en omgeving (fig. 2). De naam Acropolis is bij de start van de opgraving gegeven aan het hoogste punt van de tell. Het gaat echter niet om een natuurlijke verhoging zoals bijv. in Athene, maar om een plaats waar in tegenstelling tot de omgeving bijna voortdurend bewoning had plaatsgevonden. Al tijdens het eerste seizoen stootte men op een belangrijk gebouw, dat na volledige opgraving een tempel bleek te zijn. Toen men ook eenmaal het inheemse schrift kon lezen, werd duidelijk dat het om de tempel van de god Ba'al ging, een der belangrijkste goden van het Ugaritische pantheon. Bij verdere opgraving kwam nog een tempel aan het licht. De vorm was bijna identiek aan die van Ba'al, al was hij slechter bewaard, en dankzij enkele stèles gevonden buiten de tempel wist men ook al spoedig welke god hier vereerd werd: Dagan, vader van Ba'al. De twee tempels domineren het hoogste punt van de tell en zijn zeer waarschijnlijk al aan het begin van het tweede millennium v. Chr. gebouwd, een duidelijk bewijs van continuïteit in Ugarit.

Tussen de beide tempels lagen enkele huizen. In één van deze vond men een belangrijk archief dat volgens de teksten had toebehoord aan de hogepriester van Ugarit. Het uitzonderlijke van dit archief was, dat behalve administratieve teksten en oefenmateriaal ook een aantal literaire teksten in de inheemse taal van Ugarit aan het licht kwam. Zij zijn voorzover na te gaan geschreven door één man, Ilimalku, die hen ten dele kopiëerde als onderdeel van zijn opleiding bij de hogepriester Atn (uit te spreken als Attenu of Attanu). De teksten verhalen van de belevenissen der voornaamste goden, El, Atirat, Ba'al en 'Anat, maar bevatten ook epen, zoals over Aqhat en koning Keret.

Ten zuiden van de Acropolis hadden de opgravers getracht een beeld te krijgen van de bewoning van de tell door het graven van twee lange sleuven.

In de westelijke sleuf vond men huizen waarin talloze voorwerpen van metaal, met name goud en brons, werden aangetroffen. Het is duidelijk dat hier een wijk gelegen heeft met voornamelijk edelsmeden en de opgravers spraken dan ook van de „suq der goud- en bronssmeden”. De andere sleuf —

Fig. 4. Het oudst bekende alfabet ter wereld, het abecedarium van Ugarit.

ten oosten van de eerste — bevatte eveneens huizen die blijkbaar aan handwerkslieden hadden toebehoord. Volgens de opgraver zouden hier evenals in de westelijke sleuf edelsmeden gewoond hebben, maar daarnaast ook bijv. kleermakers. Midden in de sleuf werd het huis ontdekt van de „Hurritische priester”, d.w.z. een cella met een flink aantal teksten in de inheemse taal en in het Hurritisch (een taal die in Noord-Mesopotamië gesproken werd) die voornamelijk de leverschouw en de magie als onderwerp hebben. Zo vindt men talrijke levermodellen met specifieke beschadiging en soms de bijgeschreven uitleg daarvan, verder ook bezweringen bijv. tegen slangenbeten. In een ander vertrek van dit complex trof men het enige uit Ugarit bekende exemplaar van een serie bezweringen tegen de vrouwelijke demon Lamaštu aan, die gedacht werd de pasgeboren baby bij de moeder weg te grissen.

Het beeld dat opdoemt van deze oostelijke stadswijk is dus redelijk consistent. Hier waren de voornaamste tempels gevestigd en hier treffen we de huizen van verschillende priesters aan. Zij hielden zich bezig met de cultus in het algemeen, maar ook met de voorspelling uit de leverschouw, de bezwering van verschillende gevaren, e.d. Bovendien zorgden zij voor de overlevering van de inheemse literatuur.

Daarnaast werd de oostelijke stad bevolkt door handwerkslieden die hier hun ateliers hadden. Het ging voornamelijk om edelsmeden, maar we vinden ook kleermakers en vermoedelijk anderen als pottenbakkers, timmerlieden, e.d. De handelaren hadden hun huizen vooral in de wijk ten oosten van het paleis, maar ook zijn handelshuizen aangetroffen in de oostelijke sleuf en, met name, in de havenplaats Maḥadu. Wat tenslotte de schrijvers betreft, de klerken die de administratie bijhielden van het paleis, de hoge ambtenaren of

de rijke burgers, zij kregen hun opleiding in privé-scholen, zoals bijv. bij de hogepriester in huis. Ik zal op deze groep beneden nog terugkomen.

De inwoners en hun talen

Een schatting van het aantal inwoners dat de stad in haar bloeiperiode, de 13de eeuw gehad moet hebben, is problematisch. De historicus Liverani heeft zich aan een dergelijke poging gewaagd. Hij schatte dat het totaal aantal woonhuizen op de heuvel ca. 1000 heeft bedragen. Het aantal bewoners zou per huis ca. 6 à 8 geweest moeten zijn, zodat Liverani komt op een bevolking van 6 à 8000 zielen. Hoe waardevol deze getallen zijn is onduidelijk. Uiteraard verbleven in de stad en haar havenkwartier veel van soms ver buiten de stad komende handelaars (Hittieten, Cyprioten, misschien ook Kretenzers), maar er zijn ook veel uit de directe omgeving van de stad afkomstige lieden, die volgens de teksten zelfs een zesde deel van het gehele bestand aan persoonsnamen uitmaken. Een schatting van de bevolkingsgrootte in de omringende dorpen is moeilijker te maken. In de teksten uit de paleisadministratie kennen we ongeveer 150 verschillende namen van dorpen behorend tot de stadstaat Ugarit. Liverani schat op grond van meer gedetailleerde gegevens voor de naburige stadstaat Alalah dat het gemiddelde aantal inwoners per dorp rond de 150 gelegen zal hebben. De paleisadministratie van Ugarit zelf wijst ook in deze richting. In totaal zouden op het platteland dus ca. 20.000 à 25.000 personen gewoond hebben, waarmee de totale bevolking van de stadstaat komt op tussen de 25.000 en 35.000, waarvan 20 à 25% in de hoofdstad. Ter vergelijking: de moderne provincie Latakia, die ongeveer hetzelfde gebied bestrijkt, telde in 1967 ongeveer 400.000 zielen, waarvan iets minder dan 25% (90.000) in de stad zelf woonde. Uit de teksten kan men afleiden dat in sommige perioden in bepaalde gebieden sprake was van een ontvolking van het platteland. Zo wordt in oorkonden in de paleisadministratie gesproken van landerijen die bij gebrek aan een erfgenaam aan de gemeenschap worden teruggegeven. In enkele gevallen wordt zelfs een heel dorp door de koning aan een hoge ambtenaar overgedragen onder conditie van herbouw en hervestiging. Het „hervestigingsbeleid” werd gestimuleerd door de deportatie van gevangenen en het terughalen van „vluchtelingen”. Op persoonlijk niveau bestond het schrikbeeld verstoken te blijven van een erfgenaam. Deze angst komt mooi tot uiting in de epen van Keret en Aqhat die zich concentreren op het verlangen naar een opvolger en de angst voor het uitsterven van de familie.

De bevolkingssamenstelling laat zich afleiden uit de talen die blijkens de teksten gesproken werden en de bij deze talen behorende namen. Hierbij moet

men echter oppassen: de redenen voor het geven van een bepaalde naam aan een kind zijn meestal onduidelijk en zoals bij ons zullen veel ouders ook in die tijd de letterlijke betekenis van door hen gegeven namen niet meer gekend hebben. Niettemin, er zijn twee belangrijke bevolkingsgroepen in Ugarit. De eerste en de grootste is waarschijnlijk ook de oudste en in die zin de „oorspronkelijke”. Hij bestaat uit bewoners die westsemitische namen dragen en westsemitische teksten schrijven. Deze taal, die door ons het Ugaritisch wordt genoemd, is nauw verwant aan het Hebreeuws van het Oude Testament en is in veel opzichten hiervan een voorloper. Het alfabet waarin deze taal geschreven is, bestaat uit slechts dertig tekens en is een der oudste ons bekende alfabetten. Evenals het Mesopotamische spijkerschrift werd het geschreven op klei en vertoont eveneens de karakteristieke spijkervorm (fig. 4).

De andere bevolkingsgroep is die der Hurrieten. Het Hurritisch is een taal die gesproken en geschreven werd in een groot gebied in Noord-Mesopotamië en speciaal in het koninkrijk Mittanni. Gedurende het tweede millennium voor Chr. zien we Hurritische elementen steeds verder opdringen naar het westen en oosten en in de naar het noorden gelegen stad Alalah waren zij nog sterker vertegenwoordigd dan in Ugarit. Hun positie lijkt niet verschillend te zijn van die der Semitisch-sprekenden. Er is geen sprake van spanning tussen de twee bevolkingsgroepen en Hurritische en Ugaritische namen komen binnen één familie naast elkaar voor. De vermenging van namen vindt men ook in de koninklijke familie. De koningen zelf hadden westsemitische namen uit een iets oudere („Amoritische”) taalperiode, de familieleden van de koningen konden zowel westsemitische als Hurritische namen dragen. Er is dus sprake van een sterke vermenging, al hadden de beide talen die we aan de twee groepen toeschrijven zeker niet dezelfde status. Als men in de plaatselijke taal schreef is dit bijna altijd het semitische Ugaritisch. Het Hurritisch komt bijv. voor in een aantal inheemse bezweringsteksten en wordt daar gebruikt als magische tekst ter afschrikking van demonen. Het heeft in deze teksten dezelfde status als de stukjes Babylonisch die we een enkele keer in deze teksten aantreffen. De vreemde taal werd gebruikt om het effect te vergroten. Het is echter niet zo dat het Hurritisch in Ugarit niet gesproken en/of begrepen werd. Er zijn in de stad twee brieven gevonden die in het Hurritisch zijn geschreven, één een officiële brief van de koning van Karkemiš, de andere een wat kreupele tekst, met Hurritische afzender en geadresseerde, die begint in een onbeholpen Babylonisch, echter al snel overschakelt op een vloeiend Hurritisch. We mogen op grond van deze tekstjes aannemen dat zich in de stad tenminste een aantal mensen bevond dat de Hurritische taal meester was.

Ugarit als handelscentrum

Wanneer we dan de economie van de stad en haar relatie tot het omringende gebied wat nader bekijken, kunnen we het best beginnen met de handel over land en over zee, die de stad zoveel welvaart bezorgde.

De geografische situatie waarin de stad zich bevond, was van doorslaggevende betekenis voor haar positie als overslagplaats. De kust liet tot ver naar het noorden en naar het zuiden geen nederzetting van enige betekenis toe. In het noorden was de dichtstbij gelegen belangrijke haven de stad Ura in Cilicië, aan de zuidkant lag Byblos, dat toch altijd nog zo'n 170 km van Ugarit verwijderd was. Dit betekende voor Ugarit en de paar kleinere havenplaatsen die bij haar territorium hoorden, zoals Atallig, Šuksi en Ušnatu, dat een groot deel van Syrië en via de Eufraat (Emar) zelfs ten dele Mesopotamië haar achterland was. Bedenken we verder dat het eiland Cyprus met haar intensieve handel slechts 100 km uit de kust lag en ook tussen de grootmachten Egypte en het Hittitische rijk een bloeiende handel bestond, met name in de 13de eeuw, dan is het duidelijk dat de stad ideaal gelegen was. In de teksten vinden we vele verwijzingen naar karavanen en schepen. Met name voor de laatste bestaat een gevarieerde terminologie behorend bij verschillende typen. De teksten tonen dat de handel vanuit Ugarit zich uitstreckte tot Kreta via Cyprus in het westen, Ura en Anatolië in het noorden, Karkemiš en Emar in het oosten, en de gehele route naar Egypte in het zuiden. Genoemd worden bijv. de havensteden Arvad, Byblos, Tyrus, Jaffa en Ašdod.

De handel verliep echter niet altijd ongestoord. Vaak waren de karavanen het mikpunt van locale roversbenden en niet zelden vonden kooplieden bij deze overvallen de dood. Omdat deze berovingen schade toebrachten aan de economie, werd regelmatig op hoog niveau geprotesteerd, uiteraard bij de vorst in wiens gebied de overvallen plaats hadden gevonden. Dit niveau kon dat van locale vorsten zijn, zoals bijv. de koningen van Ugarit en het aangrenzende zuidelijke stadstaatje Siyannu, zoals blijkt uit een schrijven van de laatste over een voorval in de grensplaats Araniya:

„Uw drie rovers bevinden zich niet in Araniya. Waarom levert men hen niet uit? Zoals ook mijn dienaren een rover aan de bewoners van Araniya uitgeleverd hebben, zo moet ook U, die immers ervan afweet, deze dieven uitleveren” (PRU 4, 215).

De correspondentie over deze gebeurtenissen werd echter ook geregeld op topniveau gevoerd. Zo is er een brief van de koning van Babylon aan de farao van Egypte, waarin hij klaagt dat zijn kooplieden in Canaän, een toenmalige provincie van Egypte, zijn overvallen. Een brief van gelijke strekking kennen

we ook van de Hittitische koning aan de koning van Babylon. Doordat veel karavananen tussen Egypte en Klein-Azië het land van Ugarit door moesten, en er daardoor veel overvallen voorkwamen, was het nodig dat de koning van Karkemiš, de onderkoning over Syrië, ingreep. Er zijn diverse procesprotokollen bewaard waarin een regeling wordt getroffen t.a.v. specifieke gevallen. Vaak was echter niet meer te bewijzen wie de schuldige was en werd de zaak met een eed en een schadevergoeding afgedaan. Men trachtte echter ook via een verdrag de zaak van te voren te regelen. Daarbij werden naast maatregelen om de schuldigen te straffen ook bepalingen opgenomen voor het geval dat de daders op het spreekwoordelijke kerkhof lagen. De schuld werd dan door de gedaagde partij collectief gedragen. Men kan zich afvragen of men nooit op de gedachte kwam de karavananen onder geleide van een gewapend escorte te plaatsen. Het is mogelijk dat men hiertoe overgegaan is, uit de teksten blijkt dit echter niet.

De reis overzee bracht uiteraard vele gevaren. Eén hiervan is de piraterij, zoals enkele teksten ons leren. De talloze ankers die zijn teruggevonden nabij de tempel van de god Ba'al en die blijkbaar als votiefobject bedoeld zijn, vormen de stille getuigen van de voortdurende vrees voor deze gevaren.

De koopman stond gewoonlijk in dienst van het paleis. De handel tussen staten was voornamelijk een handel tussen de koninklijke paleizen en de kooplieden hadden een „rekening” bij het paleis, waar ook voortdurend werd gezien of het geleende kapitaal wel goed werd besteed. Dit kapitaal werd waarschijnlijk verstrekt op het moment van vertrek, zoals een aantal teksten laat zien. Na tussenkomst moest over het verkregen geld verantwoording worden afgelegd.

Het met de handel verdiende geld werd regelmatig gestoken in landerijen die officieel door de koning werden geschonken, in de praktijk echter dikwijls van de kroon werden gekocht. Het bekendste voorbeeld van een rijke koopman is dat van een zekere Sinarānu, die in de eerste helft van de 13de eeuw vele bezittingen verwierf, daarbij niet in de laatste plaats geholpen door een aan hem gegunde vrijstelling van douanerechten. Zoals zo vaak in het Oude Nabije Oosten, zal ook de privésector van zijn activiteiten aanzienlijk geweest zijn.

Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat handelaars uit Ugarit in vreemde havens gestationeerd waren als een soort handelsagent, zoals buitenlandse agenten dat wellicht ook in Ugarit waren. Er zijn enkele verdragen van de Hittitische koning Ḫattušili III bewaard gebleven waarin de activiteiten van een aantal handelaars uit Cilicië in zoverre aan banden worden gelegd, dat zij alleen nog 's zomers in Ugarit zaken mogen komen doen. Blijkbaar bracht hun bedrijvigheid ontoelaatbare nevenactiviteiten met zich. Behalve deze tekstuële aan-

wijzingen voor de aanwezigheid van buitenlanders, heeft men naast de grote hoeveelheden Cyprisch en Myceens aardewerk in de stad ook enkele documenten aangetroffen die geschreven waren in een schrift dat sterk lijkt op de schriftten die men van Kreta uit deze periode kent en het schrift dat men ook op Cyprus aantreft. Overigens wijzen de eerste pogingen tot ontcijfering eerder op een semitische taal dan op het Grieks van de Myceense teksten.

De producten waarin gehandeld werd zijn met name olie en wijn, maar ook metalen als tin en koper, waarbij het laatste van Cyprus afkomstig was en in stukken van ca. 40 kg in de vorm van een ossehide werd vervoerd. Het tin kwam vermoedelijk uit het oosten, uit Iran, en werd vervoerd in kleine ronde baren. Daarnaast werd gehandeld in kleurstoffen als purper, verschillende steensoorten en glas, zij het natuurlijk of kunstmatig.

De maatschappelijke structuur

De maatschappij in de stad Ugarit vertoont een structuur waarbinnen zich twee hoofdgroepen laten onderscheiden, (1) die der „mensen des konings” (*bnš mlk*) en (2) die der „vrije burgers” („zonen van Ugarit”). Deze tweedeling vindt men overal terug in de paleisadministratie, die nl. steeds onderscheid maakt tussen de gilden aan de ene kant en de dorpen aan de andere. De gilden werden bevolkt door gespecialiseerde vaklieden zoals edelsmeden, schrijvers, soldaten, priesters, bouwers van huizen, boten en wagens, makers van bogen, e.d., en waren vooral geconcentreerd in de hoofdstad Ugarit, terwijl de bevolking der dorpen blijkbaar de niet-gespecialiseerde bevolkingsgroep vertegenwoordigde en zich vooral met de landbouw en veeteelt bezighield. De „mensen des konings” waren economisch afhankelijk van de koning, die in hun levensonderhoud voorzag en hun landerijen schonk. Zij beschikten m.a.w. niet over productiemiddelen. De „zonen van Ugarit”, de vrije burgers, waren niet van het paleis afhankelijk en beschikten wel over productiemiddelen.

Tussen deze twee groepen bestond geen hiërarchisch verschil. Dit moet men eerder binnen deze groepen afzonderlijk zoeken. Vooral onder de paleisafhankelijken trof men een verfijnd stelsel van rangen en standen dat zich ook uitte in verschillen in geldelijke beloning. Voor bijna elk gilde kende men leerlingen, vaklieden en opzieners, binnen de militaire hiërarchie bestond een rangensysteem. De overdracht van kennis geschiedde in principe op „leerlingen”, vaak is er echter sprake van een overerving van het ambt op een zoon van een ambtenaar of ambachtsman. Als voorbeeld wil ik kort één beroepsgroep eruit lichten, nl. die der schrijvers. Van alle beroepsgroepen die in de teksten voorkomen, zijn de schrijvers ons het best bekend. Dit laat zich

verklaren uit het eenvoudige feit dat zij onder veel van hun teksten hun naam zetten, met name wanneer zij medegetuige waren bij de sluiting van een contract en wanneer zij als leerling een oefentekst hadden geschreven. De opleiding tot schrijver vond plaats in een privé-huis en niet in het koninklijk paleis. Het waren de welgestelde burgers, vaak zelf schrijvers in dienst van tempel en staat of voor andere burgers werkend, die in hun huizen leerlingen opleidden tot het moeilijke schrijversambt. Het curriculum dat deze leerlingen moesten doorlopen voor zij zich *tupšarrum*, „schrijver”, mochten noemen, is nauwkeurig bekend. Zoals te verwachten is het lesmateriaal geordend naar moeilijkheidsgraad en uit de vele fouten is duidelijk hoe weinig soms zelfs de gevorderde leerlingen van het Babylonisch begrepen. Het Babylonische spijkerschrift, immers, is een moeilijk schrift dat bestaat uit rond 600 tekens, die door het afschrijven van lijsten aangeleerd moesten worden. Het Ugaritische schrift bestond daarentegen uit slechts 30 tekens en kon — en dit blijkt ook uit het geringe aantal oefenteksten — snel worden geleerd. De sociale achtergrond van deze schrijvers is slechts zelden duidelijk. Zolang zij leerling zijn, vermelden zij de naam van hun leermeester en in een enkel geval wordt de plaats van herkomst genoemd. Dit is het geval bij de leerling-schrijver Ilimalku, van wie wordt gezegd dat hij uit het dorp Šubbanu afkomstig is. Het is onduidelijk wie er precies in aanmerking voor het schrijverschap kwamen. Waren het alleen de zonen van gegoede burgers, hoge ambtenaren, of hadden ook de zonen van handwerkslieden toegang tot dit ambt? De teksten laten ons op dit punt in het ongewisse. Wat wel duidelijk is, is dat een schrijver naast zijn ambt nog andere posities kon bekleden, ja zelfs tot hoge posten kon doordringen. Een schrijver op leeftijd kon bijv. hogepriester zijn, en de titel „vizier” dragen, in welke functie hij ook als gezant van de koning kon optreden.

Wat de zgn. „vrijen” betreft, de hiërarchische structuur was hier waarschijnlijk minder duidelijk, in elk geval zijn we hierover veel minder geïnformeerd dan over de steeds in de paleisadministratie opduikende gilden. Wel worden vaak slaven genoemd die het bezit konden zijn van individuen van beide groepen. Binnen een familie was de positie van de vader zeer sterk. Hij kon meer dan één echtgenote hebben, en deze echtgenotes hadden in verband met de vererving aan de respectievelijke kinderen gewoonlijk een verschillende juridische status. In veel gevallen was de tweede vrouw vermoedelijk een voormalige slavin, een procedure die in alle omliggende culturen voorkomt, tot het Oude Testament toe. De reden voor een tweede vrouw zal dikwijls, zoals zo vaak elders, kinderloosheid geweest zijn, een probleem dat ook wel via adoptie werd opgelost. Men moet echter wel bedenken dat het huwen van

een tweede of zelfs derde echtgenote een kostbare aangelegenheid was, die zeker niet voor iedereen haalbaar was.

In één huis woonden in principe niet meer dan twee generaties; zodra een zoon huwde, vestigde hij zich elders. Een structuur die de individuele families omvat, bijv. een stamverband, is nog wel aanwezig in een historisch besef en duikt hier en daar, bijv. in een gebed aan de gestorven voorouders, nog op. In de periode waar we ons hier echter mee bezighouden, wijst weinig meer op een dergelijke structurering. Een groep waar men het leven in stamverband wel zou kunnen verwachten, nl. die der nomaden, ontbreekt in de teksten van Ugarit. De zgn. „desintegratie” van de familiestructuur is het meest van toepassing op de van het paleis afhankelijke vaklieden en ambtenaren. Immers, in tegenstelling tot de plattelandsbevolking was hun positie niet automatisch overdraagbaar op hun erfgenamen, zoals men zich dat op een boerderij wel kan voorstellen. Veeleer hangt een dergelijke positie af van persoonlijke kwaliteiten en we zien regelmatig dat zoons de positie van hun vader overnemen, niet omdat ze daar als erfgenaam recht op zouden hebben, maar omdat ze door hun vader tot goede vakman zijn opgeleid.

De dorpen zijn vooral de producenten van levensmiddelen en onderhouden niet alleen zichzelf maar ook de koninklijke administratie tezamen met de leden der diverse gilden. Teneinde de hiervoor noodzakelijke middelen binnen te krijgen, waren de dorpen onderworpen aan een belastingstelsel, volgens welk zij $\frac{1}{10}$ van hun opbrengst aan de administratie afstonden. Daarnaast vonden er ook afdrachten in geld plaats, bijv. voor weiderechten. Het overschot aan werkkrachten werd aangesproken middels corvéewerkzaamheden, die zowel militair als landbouwkundig konden zijn. Wat stond hier voor hen die niet in dienst van de koning stonden tegenover? In het algemeen „diensten”. Het paleis vertegenwoordigde de samenbindende factor van de stadstaat en verleende bijv. bescherming door haar militaire aanwezigheid. Er moet wel bij verteld worden dat men in het geval van Ugarit nauwelijks aan een legermacht kon denken. De kracht van de staat was haar economie, die dankzij de handel bloeide. Er moet wel een soort politiemacht bestaan hebben, maar ook de Hittitische koning had meer vertrouwen in de economie van de stad: de levering van troepen werd meestal afgekocht met een fikse geldsom. Uiteraard omvatten de zgn. „diensten” ook cultische verrichtingen, zoals offers, en publieke werken die de productie konden vergroten, al was bijv. irrigatie in de omvang waarop het in Mesopotamië plaatsvond in deze streek niet nodig. Rond het thema vruchtbaarheid vinden we in Ugarit enkele epen die een koning als hoofdpersoon hebben en die iets laten zien van de heersende opvattingen en ideologie. In zijn functie als dynastiek vorst en cultisch leider speelt hij een belangrijke rol in de vele rituelen die telkens voor

een periode van ongeveer een maand zijn opgetekend en die voor bijna iedere dag van de maand een bepaalde cultische handeling voorschrijven. Ook de koningin nam deel aan deze rituelen en ceremonies, zoals soms blijkt uit korte opmerkingen in administratieve lijsten, bijv. „Wijn gebruikt voor het offer van de koningin in het ingezaaide veld”. De dynastie van Ugarit ontleende haar legitimiteit verder zeker niet in de laatste plaats aan haar ouderdom: gegrondvest aan het begin van de Midden-Bronstijd, ca. 700 jaar voor de periode waar we nu over spreken, heeft zij tot het einde van de stad kort na 1200 standgehouden en bediende zij zich van koningsnamen die taalkundig gezien tot de Midden-Bronstijd horen. Vergelijk bijv. de naam Hammurabi gedragen door de laatste koning van Ugarit, een naam die vooral bekend is door de gelijknamige vorst die 700 jaar eerder over Mesopotamië heerste. De ouderdom van de dynastie werd telkens onderstreept door het gebruik van het 600-jaar oude dynastieke zegel dat op bijna elke oorkonde uit het paleis verschijnt.

De koning stond in voortdurend contact met zijn burens en zijn superieuren. De inhoud der correspondentie kon variëren van een geschil over roversbenden met een naburige stad, zoals we aan het begin gezien hebben, of een scheepsbotsing (en wie voor de schade op moest draaien) tot een verbolgen brief van de Hittitische koning zelf die zich beklagt dat de als tribuut geleverde paarden veel te dun zijn of die woedend is dat een onlangs tot koning gepromoveerde prins zich niet spoorsslags bij zijn soeverein heeft gemeld.

De administratie

Wenden we ons tot de administratie van de stadstaat, dan passen allereerst enkele woorden over de hoogste instantie binnen de administratie, de koning en zijn familie. Evenals veel van zijn onderdanen kon de koning van Ugarit er meer dan een echtgenote op na houden. Van deze vrouwen was er slechts één die met name genoemd werd; deze vrouw was de moeder van de kroonprins. Zij kon de titel „koningin” verwerven, maar er kon altijd maar één vrouw koningin zijn. Dit betekende dat de vrouw van een koning deze titel pas verwierf nadat de koningin-moeder of zelfs -grootmoeder, die tot dan de titel gedragen had, gestorven was, vaak pas na de dood van hun eigen echtgenoot-koning. De titel „koningin” was daarom bijna steeds in het bezit van een koningin-moeder en sommige echtgenotes verwierven de titel nooit. Doordat de koning dikwijls op reis was, bezitten we een aantal brieven die hij tijdens zijn afwezigheid aan de koningin, meestal zijn moeder dus, stuurde.

De koning benoemde zijn opvolger, die daarmee een officiële titel kreeg, in

het Ugaritisch *utriyannu*, „kroonprins”. Wel moest de keuze van de opvolger ter goedkeuring bij de Hittitische koning worden voorgedragen en er is een geval bekend dat de kandidatuur werd gewijzigd. De hoge status van de kroonprins kan worden afgeleid uit het feit dat hij over een eigen keurkorps beschikte. De enige andere personen die daarop konden bogen, waren de koning zelf en de prefect van de stad. De koninklijke familie als geheel bezat zonder twijfel privileges, al laten die zich niet duidelijk uit de teksten afleiden. Soms treden broers en zusters van de koning op als eigenaren van landgoederen.

De administratie van de stadstaat is uit de teksten redelijk goed bekend. Ik heb al de prefect genoemd, in het Ugaritisch *sākinu*. Hij stond direct onder de koning en was verantwoordelijk voor een uiteenlopend aantal zaken. Het lijkt erop dat hij het dagelijks bestuur van de stadstaat voor zijn rekening nam en dus als de rechterhand des konings optrad. In deze kwaliteit schreef hij brieven aan de prefecten van naburige steden en bemoeide zich met politieke, juridische en commerciële zaken. Zijn positie is te vergelijken met die van de „vizier” uit later tijd. Onder de prefect stonden de opzichters die de verschillende sectoren van de administratie controleerden. Zo was er een havenopziener, een veldenopziener, een tempelopziener, etc. Elk gilde had bovendien een voorman of opziener die het gehele gilde bij de kroon vertegenwoordigde. We ontmoeten bijv. de voorman der schippers, de hogepriester, de voorman van de handwerkslieden, etc. Over de dorpen was een burgemeester aangesteld, die eenvoudig „dorpsopziener” of „dorpsprefect” werd genoemd. Hij was waarschijnlijk aangesteld door het paleis en was verantwoordelijk voor een correcte rechtspleging en de inning en afdracht der belastingen.

Om alle economische activiteiten te kunnen uitvoeren was een schrijverscorps nodig dat in dienst stond van het paleis. De schrijvers waren werkzaam in verschillende archieven die naar inhoud georganiseerd waren. Zo vinden we in het paleis vijf verschillende archieven waarvan er drie zuiver administratief zijn, één juridisch en één alle documenten bevat waarin de verhouding tot de Hittitische opperheer geregeld wordt. De indeling der afzonderlijke archieven was even simpel als doelmatig. Het archief was gevestigd in een bepaalde paleisvleugel en bestond uit een aantal kamers, elk met zijn eigen functie. Zo was er een secretariaat, waar soms de bronzen schrijfstiften waarmee op de klei geschreven werd, zijn teruggevonden. Deze kamer bevond zich vanwege het benodigde licht gewoonlijk op de begane grond, in de directe nabijheid van een hof. De meeste tabletten zullen vermoedelijk in de hof geschreven zijn. Naast het secretariaat bevond zich vaak een trap naar de eerste verdieping, waar de teksten werden gearchiveerd. Het centrale archief in het koninklijk paleis is hiervan het beste voorbeeld: we kunnen aan de hand van

de vondsten en de data op de tabletten reconstrueren dat de teksten die niet direct meer van belang waren naar boven verhuisden, terwijl in het secretariaat — zoals men zou verwachten — alleen teksten van late datum aanwezig zijn. Blijkbaar had men deze teksten nog niet gearchiveerd.

Ik heb al een paar maal de term „datum” laten vallen. Men moet zich hier niet een datum bij voorstellen zoals we die vinden op onze acten, „Heden, de 23ste april 1989, etc.”. Men volstond met het noemen van de naam van de koning en diens vader.

Een fraai voorbeeld van hoe de administratie werkte, wordt geleverd door een tablet waarop de betaling van het aan de Hittieten verschuldigde tribuut wordt geregeld. In de diverse verdragen die de koning van Ugarit als vazal door de Hittitische koningen kreeg opgelegd, wordt melding gemaakt van een tribuut, bestaande uit goud, zilver en purperen gewaden. In de verdragen wordt precies aangegeven aan wie wat gegeven moet worden. Zo krijgen leden van het koninklijk huis een bepaalde hoeveelheid, en wordt ook een aantal ambtenaren genoemd dat deelt in dit tribuut. Van deze lijst bestaat een vertaling in het inheemse Ugaritisch. Het opvallende is dat deze vertaling niet in het archief bewaard werd waar alle exemplaren van de verdragen zijn opgeborgen, maar in een archief waar men zich met interne administratieve zaken bezighield, m.a.w., de schrijvers hadden voor het innen van de gelden voor dit tribuut een versie in de eigen taal vervaardigd. Een andere tekst in de inheemse taal, die eveneens in een administratief archief gevonden is, sluit hierbij aan. De tekst is een lijst met als opschrift: „Lijst van het tribuut van Zijne Majesteit” (= de Hitt. koning). De voorzijde is een lange opsomming van plaatsnamen en noemt bij elke plaats de hoeveelheid zilver die moet worden bijgedragen. De achterkant somt vervolgens alle gilden op en noemt ook daar bedragen. De tekst is een aardige illustratie van de tweedeling die we al eerder hebben gesignaleerd, de zgn. vrije burgers die in de dorpen woonden en de paleisafhankelijke gildeleden. De bedragen zijn alle verschillende. Blijkbaar werd een dorp of gilde aangeslagen naar draagkracht, die in veel gevallen van het aantal bewoners of leden zal hebben afgehangen.

In de meeste gevallen zijn de administratieve lijsten die gevonden zijn in de verschillende archieven echter laconiek, en vaak wordt niet aangegeven waar het om begonnen is. Zo hebben we veel lijsten met persoonsnamen of plaatsnamen, al of niet voorzien van getallen, zonder dat we precies weten of er sprake is van afdracht van geld of goederen of juist van toewijzing daarvan. Soms vinden we wel aanwijzingen als „lijst”, „balans”, „benodigheden”, „voedseltoewijzingen”, e.d., gevolgd door degenen op wie het genoemde betrekking heeft. Aan de diverse handwerkslieden in dienst van het paleis werden materialen geleverd die zij voor de uitoefening van hun beroep

nodig hadden, metalen voor de smeden en bijv. koper, aluin, vlas en meekrap voor de ververs. Bij de opgraving zijn ook veel stukken onverwerkt metaal gevonden en hier en daar opgevouwen objecten die kennelijk bedoeld waren om opnieuw gesmolten te worden.

De dorpen en landerijen

Zoals we boven hebben gezien stond aan het hoofd van een dorpsgemeenschap een plaatselijk ambtenaar, die in dienst stond van het paleis, de burgemeester. Naast hem stond een college van „oudsten”, dat met name optrad, wanneer er sprake was van een collectieve verantwoordelijkheid van de dorpelingen. Dat het vermoedelijk om een weinig representatieve groep ging, toont één tekst aan, waarin de oudsten leden van één familie worden genoemd. Hoe het in een dorp precies toeging onttrekt zich grotendeels aan onze waarneming. Alleen uit de kustplaats Ras ibn Hanī, waar een klein paleis van de koning gelegen was, vinden we administratieve documenten zoals we ze kennen uit de hoofdstad. Ook daar gaat het uiteraard om de paleiseconomie en niet om lokale zaken.

De voor landbouw en veeteelt in aanmerking komende grond wordt in de teksten in twee groepen onderscheiden, nl. de *eqlāt ša'i* of „droge gronden” en de *eqlāt napkūma* of „gronden met bronnen”. De term „droog” wil in dit verband niet zeggen dat de grond voor bewerking ongeschikt zou zijn: het klimaat is in de kuststrook vochtig genoeg om voor voldoende beregening te zorgen. Het wil eerder zeggen dat het gaat om grond die men niet kan irrigeren, in tegenstelling tot de tweede groep, waar bronnen zorgden voor extra water. Bij een vergelijking in het gebruik van deze twee grondsoorten blijkt dat de tuinbouw bijna steeds plaatsvond op de geïrrigeerde gronden, terwijl met name het verbouwen van olijven en de bewerking van ploegakkers op de droge gronden plaatshad. De voor verbouwing gebruikte gronden bevonden zich meestal in de buurt van een van de twee belangrijke rivieren in het land van Ugarit, de Naḥrā(ya), die rond de stad zelf stroomde, en de Raḥbānu, die we waarschijnlijk moeten identificeren met de aan het begin al genoemde Nahr el-Kabir. Uit een vergelijking blijkt dat de verbouw van druiven en olijven dichtbij huis aan de eerste rivier werd gedaan, terwijl de ploegakkers meestal verder weg lagen, nabij de tweede.

De bevolking op het platteland was geconcentreerd in dorpen en geïsoleerde boerenhoeven. In de teksten wordt regelmatig de volgende omschrijving gegeven: „land van PN, met zijn versterkte plaats (*dimtu*), met zijn wijngaard, met zijn olijfgaard, met alles wat erbij komt, in de plaats X”. De versterkte plaats was waarschijnlijk een gebouw dat diende als woning en als

opslagplaats. De Ugaritische naam *gittu* betekent „perskuip” en geeft aan dat hier ook de bewerking van de producten plaatsvond. Het valt moeilijk uit te maken wat deze opsommingen precies beschreven. Het gaat om grote stukken land met velerlei functie, waarop een aantal gebouwen en installaties voorkwamen. Waarschijnlijk moeten we hierin een substantieel onderdeel van een dorp zien, mogelijk waren de gebouwen die genoemd werden eenvoudig het gehele dorp. Eén zo’n landgoed — als we het zo mogen omschrijven — moet voldoende geweest zijn voor het onderhoud van de eigenaar en zijn familie, al kennen we niet exact de grootte van de in de teksten genoemde velden.

Naast deze landgoederen die toebehoorden aan families, waren er ook landgoederen die toebehoorden aan het koninklijk paleis. Het gaat hier om grote boerderijen, waarop veel paleispersoneel werkte, vee gehouden werd en allerlei opslagplaatsen en verwerkingsfaciliteiten voor bijv. olie en wijn lagen. Deze paleislandgoederen onderscheidden zich van de dorpen in hun economische structuur en hun afmetingen, die gewoonlijk die van de familiehoeven te boven gingen. Zij vormden geïsoleerde versterkte plaatsen tussen de dorpen en hadden een speciale naam, die gevormd werd door het woord *gittu* + een naam of adjectief.

De stad Ugarit was van dit alles het tegendeel. Zoals we gezien hebben stonden hier de grote gebouwen die ten dele een soort openbare functie vervulden, zoals het koninklijk paleis waar het een komen en gaan was van goederen die geadministreerd moesten worden, belastingen die geïnd waren, toelagen die verstrekt werden, en allerlei juridische zaken die moesten worden afgewikkeld, en zoals de tempels met hun personeel van priesters, hun cultische activiteiten en hun administratie.

De verwoesting van de stad

Tenslotte nog enkele woorden gewijd aan de ondergang van Ugarit. Na 1200 v. Chr. ontstonden er in Griekenland en Klein-Azië nog moeilijk te traceren volkerenbewegingen, die wat betreft het oostelijke Middellandse Zeebekken op Egypte gericht waren. In de chaos die door deze trekkende groepen ontstond, is o.a. het Hittietenrijk ten onder gegaan, al kennen we nog niet de directe oorzaak hiervan. De indringers verplaatsten zich blijkens de Egyptische bronnen te land en ter zee en i.v.m. het laatste worden ze door de Egyptenaren als „Zeevolkeren” aangeduid. Ramses III slaagde er rond 1175 in hen tegen te houden en te verdrijven van Egyptische bodem. Niet lang daarvoor moeten de teksten in Ugarit zijn opgetekend die ons een levendig beeld geven van de situatie kort voor de verwoesting. Vooral de volgende twee teksten zijn hiervoor van belang.

1. Een brief van de koning van Cyprus aan de koning van Ugarit.

„Aldus de koning (van Cyprus), tot Hammurabi, koning van Ugarit, spreek. Het ga jou goed, mogen de goden je gezond bewaren. Naar aanleiding van wat je schreef, nl. dat men schepen op zee gezien heeft, als men werkelijk schepen gezien heeft, wees dan op het ergste voorbereid. Waar zijn je troepen en je wagens? Zijn ze niet bij jou? Indien niet, wie zal jou verlossen van de vijand? Omgeef je steden met muren! Laar er troepen en wagens naar binnen gaan en wacht op volle sterkte de vijand af!”

2. Een brief van de Ugaritische koning als antwoord op de vorige brief.

„Tot de koning van Cyprus, mijn vader, spreek. Zo zegt de koning van Ugarit, uw zoon. (volgen beleefdheidsfrases). Mijn vader, zie, vijandelijke schepen komen en men verbrandt mijn schepen met vuur; kwalijke dingen heeft men het land aangedaan. Mijn vader weet (blijkbaar) niet, dat alle troepen van de heer van mijn vader in Hatti verblijven en dat al mijn schepen in Lycië liggen. Ze zijn nog niet gearriveerd en het land ligt er zo bij! Mijn vader zij hiervan op de hoogte. Thans zijn er zeven vijandelijke schepen geland die ons ernstige schade berokkend hebben. Als er nog andere vijandelijke schepen zijn, stuur me in elk geval bericht, opdat ik op de hoogte blijf”.

Ook archeologisch is duidelijk dat de stad verwoest is. Overal vinden we brandsporen, kostbaarheden zijn her en der onder de grond gestopt en vooral nabij het paleis wemelt het van de pijlpunten. De destructie was zo effectief dat de stad niet opnieuw is opgebouwd. Wel hebben blijkens het ontbreken van de lichamen van gevallen de bewoners kans gezien weg te komen of in elk geval hun doden na de verwoesting nog kunnen begraven.

Tenslotte, omdat het hier in de eerste plaats gaat om de stad Ugarit en het beeld dat we op grond van tekstmateriaal en archeologie kunnen opbouwen, wil ik afzien van een vergelijking met omliggende culturen, in het bijzonder de Bijbelse. De bibliografie voorziet enigzins in deze lacune.

Literatuur:

Algemene studies:

- A. CURTIS, *Cities of the Biblical World: Ugarit-Ras Shamra* (1985).
- COURTOIS e.a., *Supplément au Dictionnaire de la Bible*, 1124-1466 (algemeen overzichtsartikel met bijdragen over de archeologie, geschiedenis, economie, etc.) (1979).
- A. S. KAPELRUD, *Die Ras-Schamra-Funde und das Alte Testament* (1967).
- D. KINET, *Ugarit — Geschichte und Kultur einer Stadt in der Umwelt des Alten Testaments* (1981).
- G. SAADÉ, *Ougarit, Métropole Cananéenne* (1978).

Geschiedenis:

- K. A. KITCHEN, *Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs, a study in relative chronology* (1962).
 H. KLENGEL, *Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v.u.Z., II*, 327-421 (1969).
 M. LIVERANI, *Storia di Ugarit nell'età degli archivi politici* (1962).

Maatschappij:

- M. HELTZER, *The Rural Community in Ancient Ugarit* (1976).
 M. HELTZER, *The Internal Organization of the Kingdom of Ugarit* (1982).
 A. F. RAINEY, *The Social Stratification of Ugarit* (1962).
 A. F. RAINEY, „The Scribe in Ugarit. His Position and Influence”, *The Israel Academy of Sciences and Humanities, Proceedings*, III/4 (1968).

Taal:

- C. H. GORDON, *Ugaritic Textbook* (1965).
 S. SEGERT, *A Basic Grammar of the Ugaritic Language* (1984).
 J. HUEHNERGARD, *Ugaritic Vocabulary in Syllabic Transcription* (1987).
 J. HUEHNERGARD, *The Akkadian of Ugarit* (1989).
 W. H. VAN SOLDT, *Studies in the Akkadian of Ugarit* (1986).

Godsdienst:

- A. CAQUOT / M. SZNYCER, *Ugaritic Religion, Iconography of Religions* XV/8 (1980).

Vertaalde teksten:

- A. CAQUOT / M. SZNYCER / A. HERDNER, *Textes Ougaritiques, Tome I, Mythes et Légendes* (1974).
 A. CAQUOT / J.-L. CUNCHILLOS, *Textes Ougaritiques, Tome II*.
 C. VIROLLEAUD / J. NOUGAYROL, *Le Palais Royal d'Ugarit*, delen II-VI (1955-1970).
 (Een speciaal tijdschrift, *Ugarit-Forschungen*, bevat artikelen over alle aspecten van de cultuur van Ugarit).

Archeologische studies:

- C. F. A. SCHAEFFER e.a., *Ugaritica*, delen I-VII (1939-1978).
 (daarnaast zijn er veel voorlopige publicaties in de vorm van artikelen in de tijdschriften *Syria* en *Annales Archéologiques Arabes Syriennes*. Vanaf 1978 worden alle publicaties verzorgd door de A.D.P.F. in de serie *Editions Recherche sur les Civilisations*).

DE STAD AMARNA: EXPONENT VAN TRADITIE, VERNIEUWING EN IDEOLOGIE

R. VAN WALSEM

Inleiding: wat is een „stad” in het Oude Egypte?

Sinds de grote en systematische opgravingen tussen de jaren 1911 en 1936 door de Duitsers, respectievelijk de Engelsen geldt (Tell el-) Amarna dikwijls als een typisch voorbeeld voor Oudegyptische stedenbouw. Dit komt vooral door het feit dat er zoveel van overgebleven is. De verklaring hiervoor is de ligging op de oostoever van de Nijl waar slechts een smalle strook grond voor landbouw geschikt is, zodat alleen de westrand van de stad, die verder grotendeels in de woestijn ligt, is aangetast. De meeste Oudegyptische steden en nederzettingen zijn vrijwel geheel verdwenen door de continue bewoning ter plekke of door afgraving omwille van de vruchtbare klei (de zogenaamde „sebakh”) waaruit ze opgetrokken waren en die gebruikt werd bij de noodzakelijke uitbreiding van het landbouwareaal in de afgelopen eeuwen wegens de snelle bevolkingsgroei.

Alvorens Amarna nader te bekijken zijn enige opmerkingen betreffende het begrip „stad” noodzakelijk. Bij ons is het onderscheidingscriterium van een stad ten opzichte van een dorp/nederzetting primair de ruimtelijke en qua bevolkingsaantal grotere omvang van de eerste. Wanneer wij dit criterium hanteren voor het Oude Egypte blijven er maar zeer weinig steden in onze zin des woords over. De belangrijkste kandidaten zijn dan Memphis en Piramesse in het noorden, Amarna in Midden- en Thebe in Boven-Egypte.

De Egyptische termen voor nederzetting (in de ruimste zin des woords): *nīwt*, *dmī* en *why*t, krijgen pas laat, met name in het Nieuwe Rijk (± 1580-1070 v. Chr.) betekenissen die kunnen, maar niet per definitie altijd, samenvallen met onze termen „metropool”, „stad” en „dorp”. Zo werd Thebe, dat ook naar onze begrippen een stad was, aangeduid met de term *nīwt rsyt*, „zuidelijke stad”. De nederzetting op de westoever tegenover Thebe, waar de arbeiders woonden die de koningsgraven van de 18de-20ste dynastie aanlegden en die naar onze ideeën slechts een „dorp” is, werd met de term *dmī* aangeduid, een term die in die tijd regelmatig beter met „stad” vertaald kan worden. Hetzelfde woord komt echter ook voor als aanduiding van (de onderkomens in) een steengroeve, namelijk die van Gebel el-Silsila, waar niets stadsachtigs valt waar te nemen. De term komt zelfs voor als aanduiding van een waterweg.

Om aan deze verwarring een einde te maken en toch zinvol het begrip

„stad” in het Oude Egypte te kunnen hanteren heeft de Oostenrijkse egyptoloog M. Bietak een lijst van negen kwalitatieve criteria opgesteld, die aan nederzettingen die qua omvang niet of nauwelijks aan ons eigen begrip van „stad” beantwoorden toch deze kwalificatie terecht verlenen. Het gaat om de volgende kenmerken:

1. er moet sprake zijn van een sterk geconcentreerde nederzetting van enige omvang (in het Oude Egypte variëren stadsgebieden tussen de 1,5-300 ha).
2. de nederzetting moet compact zijn.
3. er is sprake van een intern gedifferentieerde indeling: godsdienstige, bestuurlijke, nijverheids- en bewoningswijken die verschillende klassen representeren.
4. het betreft een centrum van bestuur en handel, rechtspraak en verkeer.
5. er is geen sprake van een dominante boerengemeenschap, zoals deze uitgedrukt wordt in het verschil in functie van de stad t.o.v. een plattelandsdorp.
6. er is concentratie van nijverheid, ambachten, goederen en opslag.
7. er is verdeling in arbeid, beroepen en sociale hiërarchie.
8. een stad kan een religieus centrum zijn door aanwezigheid van cultusinstellingen.
9. soms en afhankelijk van de locatie kan een stad als toevluchts- c.q. verdedigingspunt functioneren: aanwezigheid van een stadsmuur.

Uiteraard hoeven niet alle criteria tegelijkertijd voor te komen om van een stad te kunnen spreken. Wanneer er een of twee ontbreken, bijv. een muur (9), kan er nog wel degelijk sprake zijn van een stad. Hiermee keren we terug naar ons uitgangspunt Amarna, want het ontbreken van een muur (9) en compactheid (2) zijn hier de enige ontbrekende criteria. Aan alle overige wordt voldaan, met name de religieuze en administratieve functies in het centrum zijn opvallend.

Stichting en grondgebied van „groot-Amarna”

In het 5de jaar van zijn regering verliet koning Achnaton ($\pm$ 1364-1347 v. Chr.), de zoon en opvolger van Amenhotep III, Thebe en stichtte hij een nieuwe hoofdstad: Achetaton („horizon van Aton”), ongeveer 400 km ten noorden van Thebe (het huidige Luxor) en ongeveer 300 km ten zuiden van het tegenwoordige Cairo. Hierdoor werd de breuk compleet tussen de rijks-god Amon van Thebe en de door Achnaton geconcipeerde monotheïstische theologie rond de zonnescijf Aton, de concrete manifestatie van de lichtgod Re. Er werd een gebied afgebakend door zogenaamde grensstèles, bijna vier

meter hoog, op de oost- en westoever. Zij geven niet de grenzen van de stad in engere zin aan, maar het totale „stadsgebied” met inbegrip van de landbouwgronden op de brede westoever. Deze gronden waren noodzakelijk voor het levensonderhoud van de bewoners die weliswaar langs de oever van de Nijl, maar toch op een smalle strook woestijn gevestigd waren. Het gaat om een gebied van ongeveer 16×13 km, waarvan ruwweg 162 km^2 landbouwgrond was. Berekeningen op basis van Oudegyptische gegevens over opbrengsten per „aroura”, een oppervlaktemaat, leveren op dat een bevolking van ongeveer 45.000 mensen onderhouden kon worden met produkten van de direct aanwezige grond. Extra bevoorrading van elders is echter niet uitgesloten. Zoals we uit andere bronnen weten, kon het bouwland van een stad of nederzetting wijd verspreid liggen. Vaststaande gegevens voor Amarna ontbreken vooralsnog, waardoor het aannemelijk wordt dat Achnaton één aaneengesloten gebied in de onmiddellijke nabijheid aan de stad heeft toegewezen. Als dat zo is, dan is dit duidelijk een vernieuwing in de Oudegyptische stadsplanning. Al met al valt het getal 45.000 keurig binnen de minimale en maximale schattingsgrenzen van de bevolkingsomvang, zoals die in de egyptologische literatuur voorkomen: tussen de 20.000-50.000 mensen. Daar de stad vanaf de grond opgebouwd moest worden, moet men tevens bedenken dat de bevolkingsomvang niet constant is geweest, maar pas tegen het einde van de regering van Achnaton (jaar 17 is het laatste) de maximale omvang bereikt had.

Indeling van het eigenlijke stadsgebied

Zoals uit de plattegrond (fig. 1) blijkt was de stad langgerekt en smal. Van het uiterste noorden tot het zuidelijkste bouwwerk, de zogenaamde Maruaten, (valt hier net buiten de kaart) is de afstand ± 8 km, terwijl het breedste punt ongeveer 1,5 km bedraagt. De door een fijne stippellijn aangegeven gebieden vlak langs de rivier geven de huidige cultivatie aan. Wat van de stad daar gelegen heeft kan men gevoeglijk beschouwen als verloren voor de archeologie. De grof gestippelde gedeelten geven de onuitgegraven gebieden aan, en men kan zien dat ongeveer de helft van de stad nog potentiëel opgravingsterrein vormt. De donker gearceerde blokken stellen de moderne bewoning voor.

Uiteraard kan Amarna hier niet volledig en in detail behandeld worden. Naast een beknopte beschrijving van de stad komt slechts een bescheiden aantal ontwikkelingen van het recente onderzoek rond Amarna aan bod, te weten de problematiek rond de locatie van het „verschijningsvenster”, statussymbolen in de architectuur van woonhuizen, een mogelijk ideologische

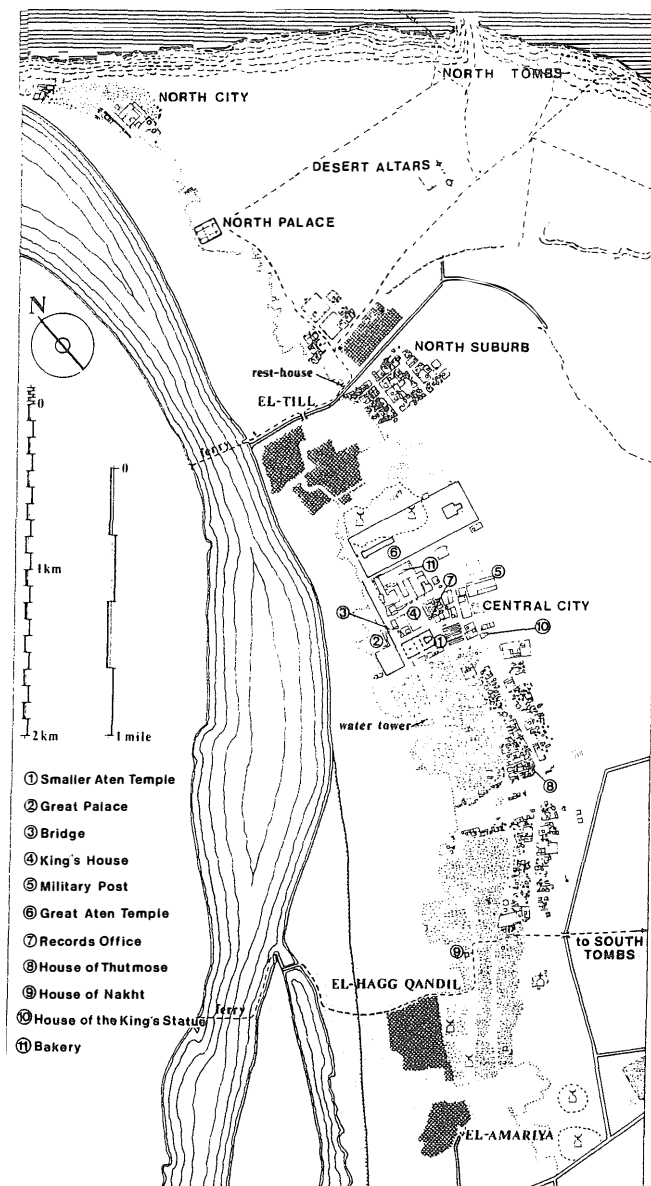

Fig. 1. Plattegrond van Amarna met de belangrijkste kenmerken (KEMP, B. J., *Ancient Egypt. Anatomy of a civilization* (London, 1989), p. 271, fig. 89).

interpretatie van de stadslayout — tamelijk uitvoerig — en, zeer kort, enige allernieuwste inzichten.

Allereerst volgt hier een beknopte beschrijving van noord naar zuid van de belangrijkste elementen. In het uiterste noorden ligt de zogenaamde „noordstad” bestaande uit administratieve gebouwen, zeer grote woonhuizen en het zogenaamde „riverside palace”, dat zijn naam dankt aan het feit dat het zo dicht langs de rivieroever lag dat het hierdoor gedeeltelijk is weggespoeld; bovendien is het grotendeels onder de cultivatie verdwenen, zodat alleen nog een gedeelte van de imponerende dubbele oostmuur is overgebleven. Het is vrijwel zeker dat dit het residentiepaleis van de koninklijke familie was, ver van het stadsgewoel, waar de noordenwind nog fris was, vrij van meegevoerde stadsluchten, in tegenstelling tot wanneer het in het zuiden gelegen zou zijn. Paleis en woongebied zijn gescheiden door een brede weg die als een ruggengraat van het uiterste noorden tot het uiterste zuiden de stad verdeelt: de zogenaamde „royal road” of „koningsweg”. Hierlangs vonden de processies plaats van de koning en zijn gevolg vanuit het woonpaleis naar de diverse ambtshalve te bezoeken tempels en andere paleizen in het centrum en het verre zuiden (o.a. de Maruaten).

Na de noordstad passeerde men het „noordelijke paleis”, dat een geheel zelfstandig en geïsoleerd bouwwerk was met beroemde naturalistische schilderijen van de waterflora en fauna; ook zijn hier dierenverblijven aangetroffen. Het gaat hier kennelijk om een (ceremoniële?) residentie van een koningin, Nefertiti of Kija (een tweede vrouw van Achnaton), die later verbouwd is voor zijn dochter Meretaton. De weg vervolgens trok men door de „noordelijke voorstad” („northern suburb”), die alleen ten oosten van de „royal road” is opgegraven en die bestaat uit enige grotere, maar vooral dicht opeengepakte woonhuizen van middelmatige en kleine afmetingen. Deze wijk is in drieën verdeeld door twee straten die parallel aan de „royal road” lopen. Hierna volgt een onuitgegraven terrein waarin wel sporen van bebouwing zijn waar te nemen, maar of dit woonhuizen zijn is onzeker.

Ten zuiden van dit gebied begint de „centrale stad” met aan de oostzijde van de „royal road” eerst de grote Atontempel (no. 6 op de kaart) die bestaat uit een temenosmuur van 229×730 m, waarbinnen zich twee complexen bevinden: het *per-hay*, „huis van het gejubel” dat overgaat in het *gem-pa-aton*, „Aton is gevonden” en het „sanctuarium”. Aan de zuidkant van de muur liggen een blok magazijnen en een bakkerij (11). Vervolgens komt men bij het „koningshuis” („royal estate”), oftewel het werkpaleis (4). Ik kom hier nog op terug. Ten oosten hiervan waren onder andere regeringsgebouwen met hun archieven gevestigd (7), waarvan de laatste vooral bekend zijn geworden door de zogenaamde Amarna-brieven die daar in 1887 zijn gevonden. Het

betrof hier de op bijna 360 kleitabletten geschreven diplomatieke correspondentie tussen Achnatons hof en de Palestijnse stadstaten en hun heersers. Het gebouw dat dit gedeelte van de stad in het zuiden afsluit is de kleine Atontempel (1) met bijbehorende magazijnen. In het centrum is de „royal road” het duidelijkst waarneembaar. Zeer opvallend is hier dat een viaduct/brug (3) het koningshuis verbond met een reusachtig complex dat het ceremoniële paleis van Achnaton was, waar hij o.a. (semi-)religieuze ritën voltrok i.v.m. het Sed-feest (een soort regeringsjubileum) en buitenlandse gasten en afgezanten hun opwachting moesten maken (2).

Voorbij het centrum, dat het bestuurlijke hart vormde, strekt zich de uitgebreide „zuidelijke voorstad” („southern suburb”) uit. Deze bestaat voornamelijk uit groepen (kleinere) huizen rond een (zeer) groot huis of villa. In één van deze grote woonhuiscomplexen is het atelier van de beeldhouwer Thoetmosis aangetroffen (8), waar de beroemde buste van Nefertiti is gevonden die zich nu in Berlijn bevindt. Ook hier is de bebouwing verdeeld door noord-zuid lopende straten, parallel aan de „royal road”. Opgemerkt zij dat dit gebied voor minder dan de helft is opgegraven. Een perspectivische reconstructie van een deel van deze woonwijk met o.a. het huis van Thoetmosis — en zoals dit is aangetroffen — laat fig. 2 zien.

Het geheel overziende valt op dat Amarna geen strakke planning volgens een axiaal en uniform „schaakbordpatroon” laat zien, zoals we dit uit het Midden-Rijk wel kennen met Kahoen als bekendste voorbeeld. In het Nieuwe Rijk heeft men kennelijk de voorkeur gegeven aan een lossere planning, zoals die ook is aangetroffen in het residentiepaleis van Achnatons vader te Malkata op de westoever van Thebe. De straten in Amarna zijn dan ook niet uniform van breedte. De grote villa's rijgen zich losjes aaneen in parallelle rijen waardoor brede, onbebouwde stroken — wegen/straten (ongeplaveid!) — ontstonden, soms wel 45 meter breed. In de loop der tijd „kroop” hier allerlei bebouwing van kleine huizen op, die zich rond een villa schaarden. Hierdoor ontstonden op verschillende plaatsen zeer grillige straatranden. De totale indruk die men van de stad krijgt is die van een tamelijk los conglomeraat van aan elkaar geschakelde bebouwingsgroepen, als het ware „dorpen”, met ieder hun dominante functies, van noord naar zuid: residentie, bewoning, religieus/bestuurlijk centrum, bewoning.

Buiten de compactere bebouwing liggen her en der nog andere noemenswaardige architectonische elementen. De belangrijkste die in de woestijn liggen zijn, in het noorden, de zogenaamde „woestijnaltaren”, ten oosten van het centrum het zogenaamde „arbeidersdorp” (wij komen er nog op terug) en in het zuiden de zogenaamde „Maruaten”. Rest nog te vermelden dat in het noorden en zuiden in de rotsen graven van hoogwaardigheidsbekleders zijn

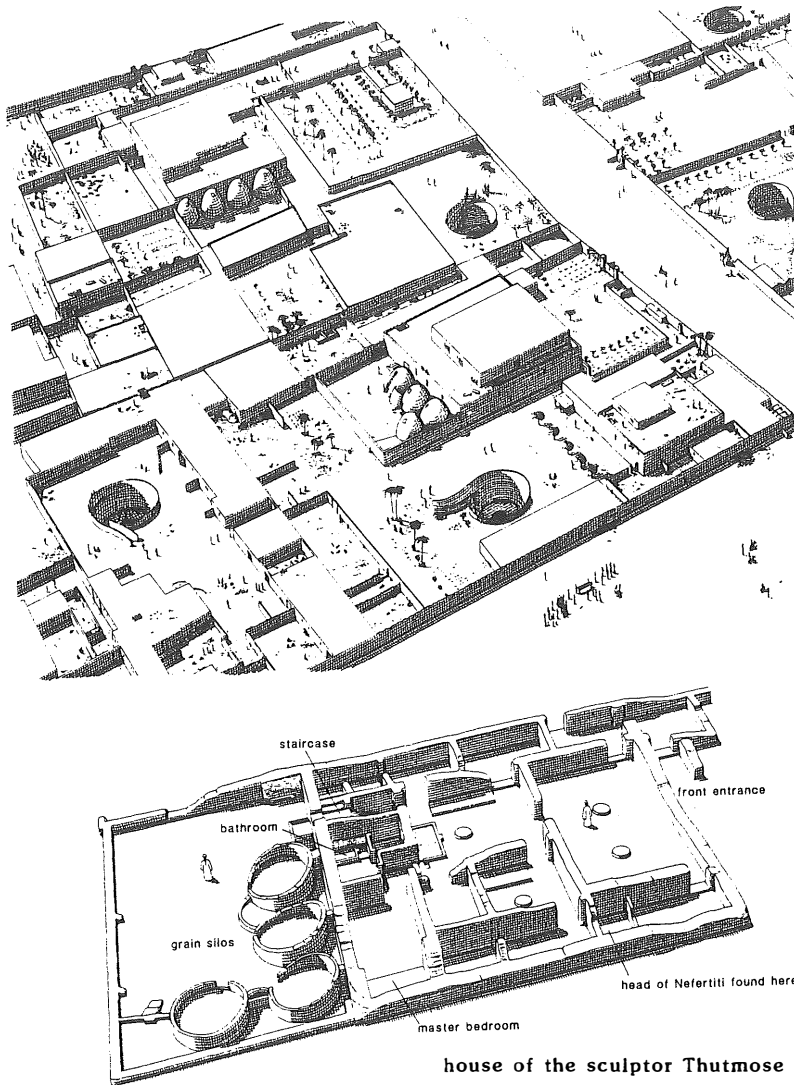

Fig. 2. Perspectivische reconstructie van o.a. de villa en werkplaats van de beeldhouwer Thoetmosis; tevens een tekening van de conditie van zijn huis zoals dit door de opgravers in 1914 werd aangetroffen (KEMP, B.J., *Ancient Egypt. Anatomy of a civilization* (London, 1989), p. 295, fig. 98).

uitgehouden en dat ongeveer recht achter de kleine Atontempel (1) op ± 4 km afstand de ingang ligt tot de „koninklijke wadi (= droge stroombedding)”, waarin, nog weer 6 km verder, het familiegraf van Achnaton is

aangelegd. Afgezien van het laatste is geen van de andere graven voltooid. Desalniettemin bevindt zich hierin onschatbaar afbeeldingsmateriaal dat onmisbaar is voor de interpretatie van de archeologische resten van deze stad.

Schijn en werkelijkheid: Oudegyptische afbeeldingen en archeologische werkelijkheid

Hiermee zijn we op het interessante punt aangekomen dat men voor geen enkele stad in het Oude Egypte zo omvangrijk archeologisch materiaal met contemporair beeldmateriaal kan combineren. Het opgraven van steden/nederzettingen is meer dan het blootleggen van plattegronden. Het uiteindelijke doel is via identificatie en interpretatie van de gevonden resten de menselijke samenleving en haar functioneren te reconstrueren en te begrijpen. In het geval van Amarna zou men dan ook verwachten dat men snelle resultaten kan boeken. Men neme een plattegrond en zoek er een afbeelding bij v.v., en men weet waar het om gaat. Doch dit blijkt niet zo simpel te gaan. Slechts voor een paar (grote) gebouwen is een directe koppeling tussen afbeelding en archeologisch restant ondubbelzinnig te maken, met name de grote Atontempel (6) en de kleine (1) leveren weinig problemen op. Het wordt echter al meteen ingewikkeld wanneer het om afbeeldingen van paleizen gaat, want daar zijn er nog al wat van: het noordelijk rivierpaleis, het noordelijk paleis, het koningshuis (4) en het ceremoniële paleis (2). Bovendien hebben de Egyptenaren lang niet van alle gebouwen afbeeldingen gemaakt.

Het probleem met Oudegyptische afbeeldingen is namelijk dat ze niet perspectivisch zijn en evenmin bedoeld zijn om een objectief en in alle details feitelijk getrouwe weergave van een gebouw te geven. Zij willen primair omvang en complexiteit van een tempel of paleis tonen en dat gebeurt op een nogal „impressionistische” manier. Dit heeft tot gevolg dat geen enkele Egyptische afbeelding van een door inscripties ondubbelzinnig geïdentificeerd gebouw exact overeenkomt met de bijbehorende plattegrond. Wat de zaak nog gecompliceerder maakt is het feit dat zelfs een reeks van afbeeldingen van hetzelfde gebouw in velerlei opzichten inconsistent is in details: omvang, aantallen en ordening van vertrekken, aantallen en plaats van doorgangen, soorten zuilen etc. Fig. 3 toont een contemporaine afbeelding van het koningshuis. Op grond van zes van dergelijke afbeeldingen is het mogelijk een hypothetische plattegrond te reconstrueren. Het resultaat is dat men zes verschillende plattegronden als resultaat krijgt (fig. 4), terwijl er natuurlijk slechts één feitelijk is. Deze is afgebeeld in fig. 5; het betreft hier de rechter onderhelft en daarvan het linker bovengedeelte. Men ziet dat niets echt klopt. Toch komen bij nader inzien de feitelijke en de gereconstrueerde plattegron-

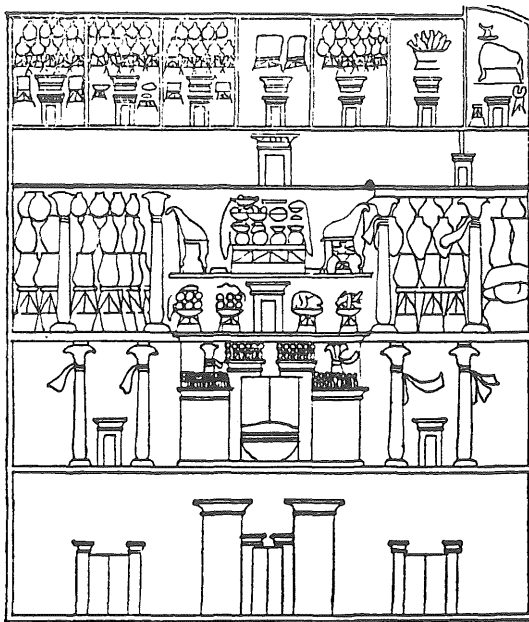

Fig. 3. Afbeelding van het koningshuis/werkpaleis in het graf van Meryre, hogepriester van Aton (BADAWY, A., *Le dessin architectural chez les anciens Egyptiens* (Le Caire, 1948), p. 98, fig. 102).

den in essentie overeen: alle vertonen twee grote zuilenzalen — alleen de vorm van de zalen en het aantal zuilen klopt niet, hoewel qua vorm en aantal zuilen de zesde variant van fig. 4 (gereconstrueerd op basis van fig. 3) het dichtst bij de realiteit aansluit. Echter de flankerende vertrekken die de overige varianten wel vertonen en die ook in werkelijkheid voorkomen ontbreken hier. De details van deze zijvertrekken verschillen daarentegen weer van variant tot variant, als wel met die van de feitelijke plattegrond. Het voorgaande illustreert duidelijk dat het simpelweg combineren van beide soorten gegevens niet zonder problemen is. Het voorbeeld is bovendien relatief eenvoudig omdat de bijbehorende teksten expliciet duidelijk maken dat het om het koningshuis gaat. Ontbraken zij, dan was het onmogelijk met zekerheid de afbeeldingen als varianten van hetzelfde gebouw te identificeren.

Een praktisch voorbeeld van hoe men zich bewust kan zijn van deze problematiek en hierdoor een oplossing kan vinden voor een detail betreft het recente voorstel van B. Kemp betreffende de plaats van het „verschijningsvenster”. Het gaat hier om een groot venster van waaruit de koning hoge functionarissen belooft voor bewezen diensten, onder andere door het (schijnbaar) naar buiten werpen van gouden halskettingen enz. (fig. 6). Ondanks het feit dat er meerdere afbeeldingen van het grote verschijningsvenster bekend

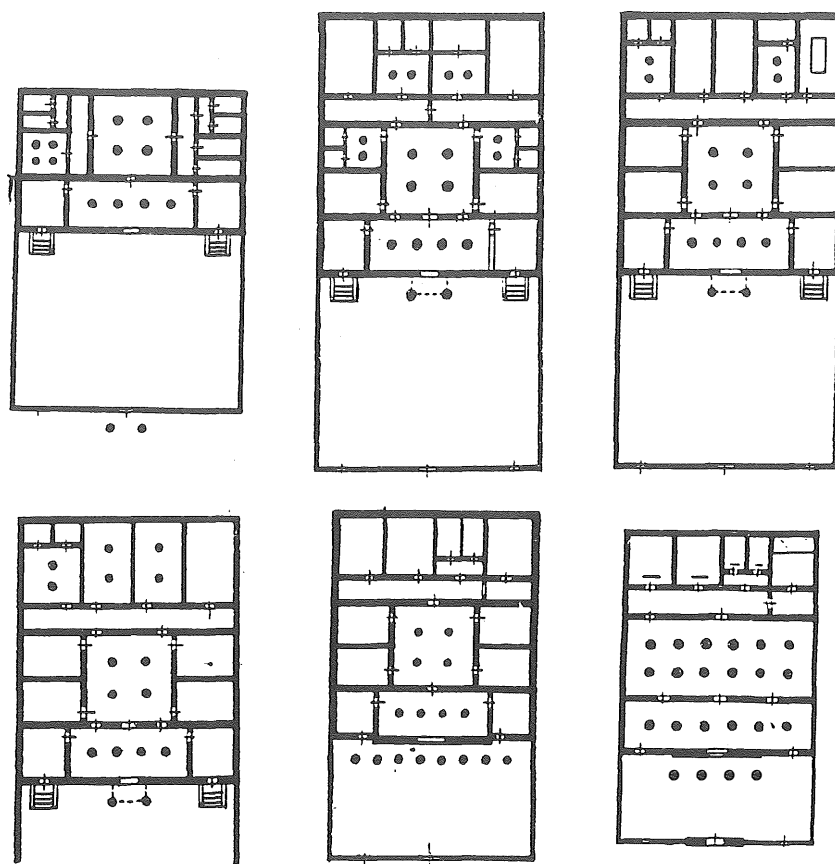

Fig. 4. Hypothetische reconstructies van de paleisplattegrond op basis van afbeeldingen in graven te Amarna (BADAWY, A., *Le dessin architectural chez les anciens Egyptiens* (Le Caire, 1948), p. 109, fig. 111b).

waren die het alle in het paleis situeerden (bijv. fig. 3, midden van het tweede register van onder) ging men er met de oorspronkelijke opgravers vanuit dat het zich eigenlijk bevonden had midden op de brug die het koningshuis met het ceremoniële paleis verbond (fig. 1,3; fig. 5). Het koningshuis als mogelijkheid werd afgewezen, omdat bepaalde details op de afbeeldingen niet overeenkwamen met de feitelijke plattegrond. Dat deze evenmin archeologisch aangetoond waren voor het viaduct deed blijkbaar niet ter zake. Ook het feit dat het naar beneden gooien van zware halskettingen vanaf minstens drie meter hoogte het opvangen ervan niet aangenaam maakte, noch dat het gewoon laten vallen niet bevorderlijk was voor het onbeschadigd in ontvangst

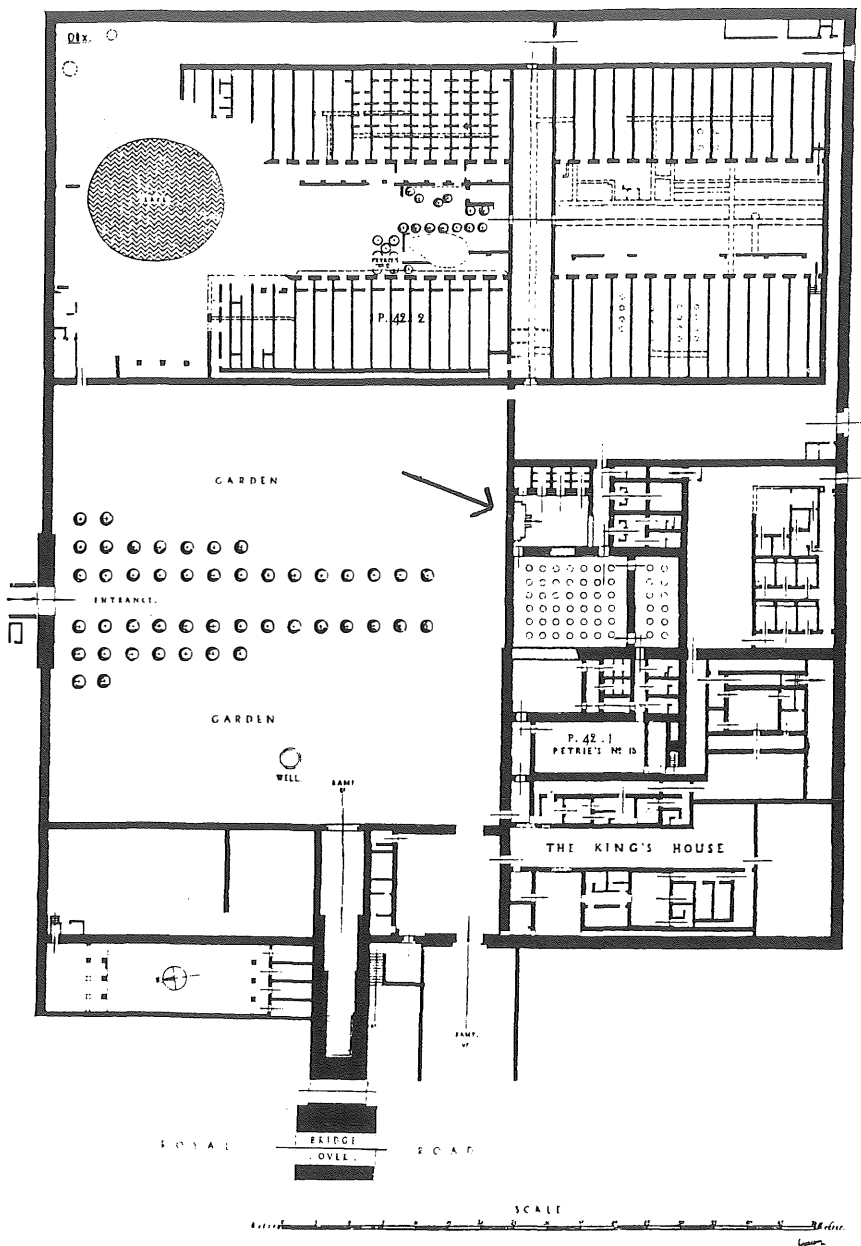

Fig. 5. De feitelijke plattegrond van het paleis (PENDLEBURY, J. D. S., *The City of Akhenaten*. III (London, 1951), pl. 16).

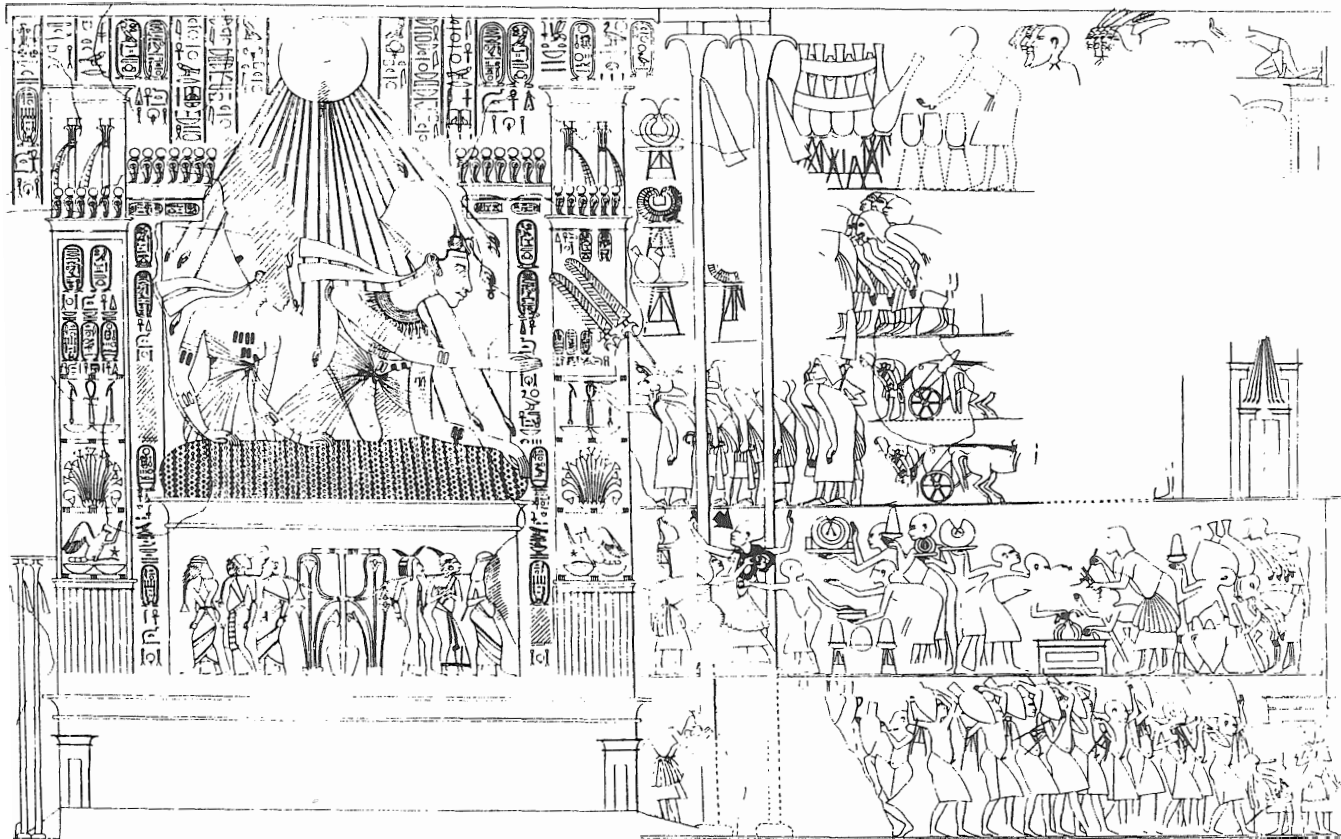

Fig. 6. Het „verschijningsvenster” in gebruik, zoals afgebeeld in het graf van Prennefer (KEMP, B. J., *Ancient Egypt. Anatomy of a civilization* (London, 1989), p. 278, fig. 92).

nemen, waren argumenten om wat voorzichtiger te zijn met de voorgestelde identificatie.

Kemp heeft echter op overtuigende gronden aangetoond dat het grote verschijningsvenster gelokaliseerd moet worden in de buitenmuur van het koningshuis, waarachter zich een laag podium bevindt (fig. 5 bij de pijl), dat door de opgravers als een verhoging voor een altaar was geïdentificeerd. De belangrijkste argumenten volgen hier. In de vorige eeuw heeft Petrie op de buitenzijde van de muur resten gevonden van schilderijen die geboeide vijanden van Egypte toonden (nu verloren). Dit thema treft men ook aan op de Egyptische afbeeldingen van het venster (fig. 6 onderaan). Verder is het van belang te weten dat de Egyptische kunstenaars niet zelden gebruik maakten van „valse transparanties”: iets dat ondoorzichtig is tekent men alsof het transparant is; zo kan men de inhoud van een pot of kist, maar ook van een gebouw zichtbaar maken. Dit verschijnsel ontkracht namelijk een van de belangrijkste tegenargumenten, te weten de twee deuren met hun hellingen die men onder en in de muur van het venster op de afbeelding(en) ziet. Het betreft hier niet deuren die in de buitenmuur voorkomen, maar de deuren naar de naast het podium gelegen vertrekken achter de buitenmuur. De hellingen voeren naar het podium (fig. 5). In drie van de vier zijkamertjes bevinden zich korte en lage dwarsmuren die met de scheidingswanden verbonden zijn. Deze muurtjes dienden als steun voor planken waarop de uit te delen giften klaar lagen, die op deze plaats ook niet van enige meters hoogte naar beneden geworpen hoefden te worden, omdat het plateau waarop de koning stond van geringe hoogte is. De gaven konden dus min of meer overgereikt worden. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat een frisse kijk op allang bekend materiaal waarbij zoveel mogelijk gegevens geïntegreerd zijn, tot een nieuwe en veel plausibeler identificatie kan leiden.

Rangen en standen: het woonhuis als statussymbool

Doordat er zoveel plattegronden van woonhuizen uit Amarna bekend zijn, is het mogelijk verschillende onderzoeken te doen met o.a. behulp van statistiek naar de sociale stratificatie en status van de bevolking zoals die zich in de architectuur manifesteert. Natuurlijk is een compleet en zeer gedetailleerd beeld pas mogelijk wanneer men ook de volledige uitmonstering van de woningen, zoals meubilair en vooral de niet noodzakelijke luxe artikelen zou kennen. Daar deze ontbreken kan men slechts genoeg nemen met de architectuur sec, die voldoende aanwijzingen bevat om tot een grotendeels betrouwbaar beeld te komen. Enige jaren geleden hebben de Duitser C. Tietze en de Engelsman P. Crocker deze materie onderzocht en zij hebben een aantal opvallende en interessante conclusies kunnen trekken.

Zo constateerde Tietze o.a. na een uitputtende analyse van allerlei kenmerken (in vaktermen: attributen) van huizen: volume, dikte van muren, steenverbanden etc., dat er in Amarna acht typen huizen voorkomen. Zo blijken vier hiervan tot de kleine huizen te behoren die door de laagste klasse bewoond werden, drie tot de middenklasse, terwijl slechts één type in zwang was voor de toplaag van de bevolking. Tevens kwamen beide onderzoekers tot de conclusie, op grond van de verdeling van de aantallen huizen in relatie tot hun oppervlakte, dat er een vloeiend verloop is van (heel) kleine naar (zeer) grote huizen. Hieruit blijkt dat de welstand niet over scherp gedemarkeerde bevolkingslagen was verdeeld.

Crocker heeft zich in zijn onderzoek vooral bezig gehouden met statusindicatoren van ruim 780 plattegronden. Slechts de bovenste 10% kon als (zeer) groot betiteld worden. Hij hanteerde verschillende attributen:

- a. aan-/afwezige attributen, zoals een imponerende ingang tot het perceel (onder perceel wordt de totale, door een muur omgeven grond verstaan, waarop zich ergens het huis bevindt), een kapel voor de koningscultus, vijver en/of put op het perceel, soorten vertrekken in het eigenlijke huis (fig. 7): portaal (1), vestibule (2), „loggia” (3, 4), centrale hal (5), kamer met centrale zuil voorbij de centrale hal (6), bednis in slaapkamer (7), badgelegenheid (8), latrine (9).
- b. numerieke attributen: onder andere het aantal doorgangen tussen loggia en centrale hal (a), aantal ingangen tot het huis (b), aantal loggia's (3, 4), aantal vrije zijden van het huis, aantal kamers, aantal kamers met zuilen (1-5).
- c. meetbare attributen: oppervlakte van perceel, idem van woonhuis, van centrale hal, loggia's, afstand tot dichtstbijzijnde huis.

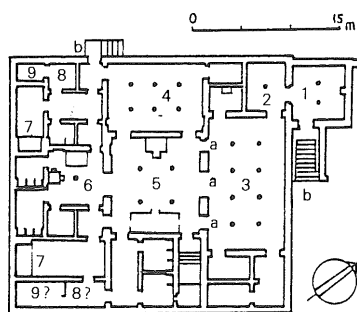

Fig. 7. Plattegrond van het huis van de vizier Nacht in de „zuidelijke voorstad” (BADAWY, A., *A history of Egyptian Architecture. The Empire, or the New Kingdom* (Berkeley, 1968), p. 101, fig. 57, rechtsonder).

De belangrijkste conclusies zijn onder meer dat het hebben van een loggia (3) en een centraal vertrek (4) dat boven de omliggende vertrekken uitstak en via vensters vlak onder het dak werd verlicht (fig. 2), op zich géén statusindicator is. Beide attributen komen vrijwel universeel voor. Wél statusindicatoren zijn bijv. het aantal loggia's, zuilen, deuren vanuit de loggia naar de centrale hal. Meerdere loggia's en grote aantallen (zelfs structureel overbodige) zuilen zijn kenmerken voor (zeer) grote huizen. Verder blijkt, niet uit de aanwezigheid, maar uit de omvang van dit vertrek, dat de loggia als statusindicator belangrijker is dan de centrale hal: bij grote huizen is de loggia groter dan de laatste. In de loggia werden namelijk de bezoekers ontvangen, niet in de centrale hal die familieterrein was, en hier was dus de beste plaats om de eigen status te etaleren: zuilen van exotische houtsoorten (implicatie: de huiseigenaar had toegang tot kostbare grondstoffen), decoratie (door goede, dus „dure” kunstenaars), zo'n omvang dat er ruimte was voor meer dan een deur naar het centrale vertrek enz. Dat er geen rechtstreeks verband blijkt te bestaan tussen oppervlakte huis-centrale hal bewijzen de volgende cijfers voor twee „villa's”: 592 m²-49 m² en 332 m²-64 m². De kamer met centrale zuil (6), die vroeger ten onrechte „vrouwenvertrek” werd genoemd, blijkt eerder een „studeerkamer” van de eigenaar te zijn en een statusindicator: van de 10% grootste huizen hebben 93% dit attribuut, terwijl het ontbreekt bij 99% van de 10% kleinste. De grote huizen blijken alle vrijstaand te zijn, hoewel niet centraal op het perceel gelegen. Een imponerende ingang hoort eveneens bij grote huizen. Een zelfstandige kapel en met name de aanwezigheid van een vijver en/of put blijken zeldzaam te zijn: van de top 5% blijkt dit laatste attribuut slechts bij $\pm 19\%$ aanwezig. Het is bij uitstek een teken van luxe en welstand: in een woestijngebied beschikken over een eigen watervoorziening voor niet alleen een tuin, maar ook voor de eigen hygiënische behoeften; vandaar dat een badgelegenheid (met latrine) tevens een statusindicator is. Voor de overgrote meerderheid van de bevolking moest het water door waterdragers uit publieke bronnen aangevoerd worden. Op grond van de bovenstaande analyse van de door Crocker gehanteerde attributen volgt dat deze naar hun sociale aard nader verdeeld kunnen worden in essentiële (= universeel voorkomend, zoals loggia en centrale hal), status verhogende (omvang loggia) en status verlenende (put, vijver, meerdere loggia's/zuilenvertrekken).

Stadslayout en koningsideologie

Naast de bovengeschetste recente nieuwe inzichten met betrekking tot tamelijk concrete interpretatieproblemen van Amarna zijn er de laatste tijd ook overtuigende pogingen gedaan de layout van de stad op het ideologisch/

religieuze vlak beter te begrijpen. Zo lijkt de aanwezigheid van twee dichtbij elkaar liggende Atontempels (fig. 1, 6 en 1) eigenaardig en moeilijk te begrijpen, totdat het opvalt dat de kleine Atontempel vrijwel recht voor de ingang van de koningswadi ligt. De parallelle met Thebe waar, naast de hoofdtempel van Amon in Karnak, een reeks dodentempels op de westoever ligt, vlak in de buurt van het Dal der Koningen, is meer dan opvallend. Ook de Egyptische term waarmee de kleine Atontempel wordt aangeduid is dezelfde als die voor de Thebaanse dodentempels. Het is dus zeer plausibel aan te nemen dat het hier om Achnatons dodentempel gaat, die, evenals de dodentempels in Thebe aan Amon, in dit geval uiteraard aan Aton is gewijd. Dit wordt nog waarschijnlijker, als men bedenkt dat zich in Amarna, evenals in de Thebaanse dodentempels, aan de zuidzijde van de centrale passage een (dummy) paleis bevond met eveneens een (klein) verschijningsvenster in analogie aan het grote. Achnaton blijkt hier dus niet zo revolutionair te zijn wat betreft de elementen van het complex, echter wel wat de uiterlijke vorm van de tempel: alle vertrekken waren zonder dak, zodat de cultus aan de Aton zich geheel in de open lucht voltrok, in tegenstelling tot de traditionele tempels, waar de ontmoeting tussen koning en god zich in het duistere allerheiligste afspeelde.

Uit de cultuskapellen, zoals die bekend zijn van de grote woonhuizen, blijkt dat de bewoners niet Aton vereerden, maar de onder de levegevende stralen van de zonnescijf gezeten koning en zijn gezin. Hierbij neemt de koning een middelaarsrol tussen de god en de gewone stervelingen in. Daar de verering van het volk zich op Achnaton zelf richtte, valt hier uit af te leiden dat hij feitelijk de rol van een god (op aarde) aannam: de uiterste consequentie van de oude ideologie van het goddelijk koningschap. Hierdoor ontstond een zeer grote afstand tussen koning en mensheid/onderdanen. Dit wordt nadrukkelijk zichtbaar in de decoratie in de graven waar de grafeigenaar uitsluitend een onderworpen rol in relatie tot de koning speelt; hij wordt nergens zelf als de belangrijkste figuur afgebeeld, zoals dit vóór het Aton-tijdperk in de Thebaanse graven algemeen gebruikelijk was. Alles duidt op een absolute macht van de koning.

Deze ideologische afstand vond evenzeer uitdrukking in de geïsoleerde ligging van de residentie in het uiterste noorden ten opzichte van de woonwijken van de topambtenaren, van wie bijvoorbeeld de vizier Nacht, de eerste man na de koning, in het uiterste zuiden woonde. Wilden koning en ambtenaren elkaar treffen voor bestuurlijke en/of ceremoniële aangelegenheden, dan moest de ene partij vanuit het noorden en de ander vanuit het zuiden zich naar het centrum begeven waar het werk- en ceremoniële paleis en de tempels lagen. Door de grote afstand van de residentie tot het centrum had de

uittocht van de koning(sfamilie) bij dergelijke gelegenheden alles van een religieuze feestprocessie. Op deze wijze werd in het vacuüm voorzien van de door de Atontheologie afgeschafte traditionele godsdienstige feesten en werd de goddelijke status van de koning(sfamilie) nog extra benadrukt. De diepere implicatie van dit alles is dat er door Amarna twee denkbeeldige assen lopen. Eén loopt van oost naar west en stelt de loop van de zonnescijf Aton voor die in het oosten opkomt, via het zuiden in het westen ondergaat en in de onderwereld onzichtbaar via het noorden opnieuw in het oosten opgaat. De ander loopt van noord naar zuid: de koning die als god op aarde verschijnt en zich in een processie via het centrum naar het uiterste zuiden begeeft waar de Maruaten en de zeer recentelijk ontdekte Atontempel bij het huidige Kom el-Nana lagen. Het snijpunt van deze assen bevindt zich in het centrum. Hierdoor worden de Atontempels (fig. 1, 6 en 1) en het werk- en ceremoniële paleis (fig. 1, 4 en 2), door de „royal road” en de brug onverbrekkelijk met elkaar verbonden, niet alleen het centrum van de stad, maar zelfs het middelpunt van de hele door de Atonscijf met leven begiftigde kosmos, terwijl Aton en de koning als gelijkwaardige partners het brandpunt vormen van de hele religieuze cultus. Deze laatste en diepste, door ideologie en religie bepaalde interpretatie geeft dus wel degelijk structuur en zin aan de aanvankelijk geconstateerde losse en op het eerste gezicht tamelijk chaotische layout van Amarna; hierin was Achnaton duidelijk revolutionair. Men moet echter wel bedenken dat hij een dergelijke layout alleen kon realiseren door een nieuwe stad te stichten. In het organisch gegroeide en vrijwel structuurloze Thebe was het onmogelijk een dergelijke ideologie en theologie zo tot uiting te brengen zonder een groot deel van de stad te slopen, met alle problemen vandien. Moge deze interpretatie op het eerste gezicht nogal speculatief lijken, dan bedenke men dat ook in onze eigen cultuur stadslayout koningsideologie tot uitdrukking kan brengen. Het is nauwelijks toeval dat Lodewijk XIV, de verpersoonlijking van het Europese royalistisch absolutisme, zijn residentie vestigde in Versailles, tien kilometer gelegen buiten Parijs met haar Louvre, Grand et Petit Palais en de Notre Dame. Voor speciale gelegenheden pendelde de „Zonnekoning”(1) tussen deze twee plaatsen heen en weer.

Herinterpretaties: oude en nieuwe gegevens

Na deze wat abstracte interpretatie van Amarna wil ik afsluiten met kort enige allerlaatste ontwikkelingen omtrent vondsten in en interpretaties van gedeelten van Amarna te vermelden.

Ten eerste is daar de chronologie van de stad. De oudere opgravers hadden hier een tamelijk simplistisch beeld van. Het kwam ongeveer hier op neer dat de stad slechts groeide en bloeide tijdens Achnatons regering en dat zij snel

verlaten werd na zijn dood; de hoofdgebouwen zouden vrijwel alle in een keer opgetrokken zijn. Recente (her)opgravingen van Kemp — die momenteel de onbetwiste kenner van Amarna is — onder andere in het sanctuarium van de grote Atontempel, hebben aangetoond dat ook de belangrijkste gebouwen in fasen zijn gebouwd, waarbij in de eindfase natuursteen, in casu, kalksteen het oudere kleisteen verving. Dus binnen zelfs het korte bestaan van twaalf jaar blijkt een architectonische micro-chronologie waar te nemen. Het is ongetwijfeld de bedoeling van Achnaton geweest, zeker voor wat de tempels betreft, alle kleisteen door natuursteen te vervangen; de tijd is hem echter niet gegeven. Ook heeft Kemp in het „arbeidersdorp” vast kunnen stellen dat hier nog bewoning was tot ver in de regering van Toetanchamon. Met andere woorden, het stadsgebied is lang zo snel niet ontvolkt als men aanvankelijk dacht.

Ten tweede heeft Kemp, zoals al is aangestipt, in 1988 bij het huidige Kom el-Nana in het uiterste zuiden, onder wat aanvankelijk alleen een Romeins legerkamp leek te zijn, de resten gevonden van twee tempels. Hiermee blijkt Amarna, naast het centrum en het noorden — de „woestijnaltaren” (fig. 1) — ook in het uiterste zuiden een (sterk) religieus accent te hebben. Dit onderstreept de boven besproken kosmische dimensie van de stadslayout: de zon verplaatst zich immers via het zuiden.

Ten derde en tot slot zij nog een laatste recente herinterpretatie van een belangrijk architectonisch element in de centrale stad vermeld. Het betreft hier de zuidelijke vleugel aan het ceremoniële paleis dat bestaat uit een reeks

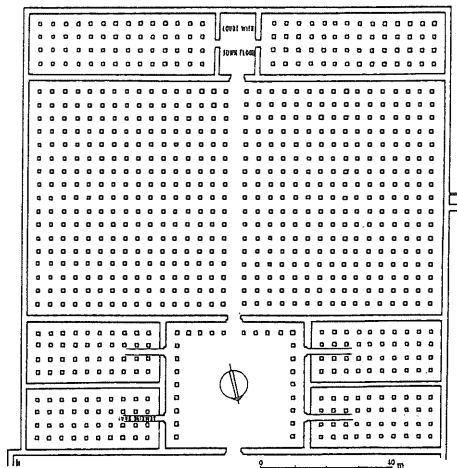

Fig. 8. Plattegrond van „Smenchkares kroningszaal” (BADAWY, A., *A history of Egyptian Architecture. The Empire, or the New Kingdom* (Berkeley, 1968), p. 87, fig. 50).

„vertrekken” die gevuld zijn met kleistenen vierkante pijlers (fig. 8). Alleen de centrale „zaal” telt al $32 \times 17 = 544$ pijlers. Omdat hier de naam Smenchkare gevonden werd, meenden de oorspronkelijke opgravers te doen te hebben met een inderhaast gebouwde zaal ter gelegenheid van de kroning van Smenchkare als co-regent van Achnaton rond diens jaar 15. Nota bene dat alleen de naam voldoende was voor deze interpretatie; er is geen enkele verwijzing naar een kroning gevonden, evenmin een vermelding van het jaar. Een enkeling heeft zelfs gewezen op de treffende overeenkomst tussen de Perzische apadana, oftewel de troonzaal van Xerxes in Persepolis ± 500 v. Chr. Noch de grote geografische, noch de chronologisch (± 800 jaar) grote afstand heeft het enthousiasme van deze egyptoloog kunnen matigen. In 1985 heeft de Franse egyptoloog C. Traunecker echter een verbluffend simpele oplossing aan de hand gedaan: het gaat hier om een wijngaard! Ook nu nog ziet men in Egypte wijngaarden die bestaan uit een woud van vierkante kleistenen pijlers waartegen de ranken groeien die via een op de pijlers rustend frame van balken en latten verder geleid worden. Waar zouden immers de talloze hovelingen bij een gigantische ceremonie als die van een kroning zich opgehouden kunnen hebben met behoud van enig uitzicht op de gebeurtenissen en hoe zouden de benodigde functionarissen bij de verschillende handelingen zich efficiënt door deze wirwar van pijlers hebben kunnen bewegen?

Met dit laatste tamelijk ontnuchterende voorbeeld dat ons waarschuwt voor al te romantische interpretaties hoop ik duidelijk gemaakt te hebben dat het onderzoek en de interpretatie van Amarna nog steeds een dynamisch en verrassend veld van studie binnen de egyptologie vormt. Ook zal duidelijk zijn dat niet alleen recent opgegraven gedeelten, maar ook het reeds bekende materiaal, tot onverwachte inzichten kan leiden. Naar verwachting zal de toekomst ons nog veel gegevens opleveren die nodig zijn om Achnatons zo intrigerende religieus en ideologisch intermezzo vollediger te begrijpen. De stad Amarna is in alle opzichten de onmisbare sleutel hiertoe.

Bibliografie

De bibliografie betreffende Amarna is zeer omvangrijk. De lezer treft hier een selectie aan die hij als uitgangspunt voor verdere studie naar Amarna en Oudegyptische urbanistiek in het algemeen kan gebruiken.

ASSMANN, J., Palast oder Tempel? Überlegungen zur Architektur und Topographie von Amarna, *Journal of Near Eastern Studies*, 31 (1972), 143-155.

BIETAK, M., Urban Archaeology and the „Town Problem” in ancient Egypt, in: K. R. Weeks (ed.), *Egyptology and the social sciences*, Cairo, 1979, 97-144.

BORCHARDT, L., RICKE, H., *Die Wohnhäuser in Tell el-Amarna*, Berlin, 1980.

CROCKER, P. T., Status symbols in the architecture of el-Amarna, *Journal of Egyptian Archaeology* 71 (1985), 52-65.

- DAVIES, N DE G., The rock tombs of el Amarna I-VI, London, 1903-1908.
- FRANKFORT, H., PENDLEBURY, J. D. S., The City of Akhenaten, II, London, 1933.
- JANSSEN, J. J., El-Amarna as a residential city, *Bibliotheca Orientalis* 40 (1983), 55-78.
- KEMP, B. J., The city of el-Amarna as a source for the study of urban society in ancient Egypt, *World Archaeology* 9 (1977), 123-139.
- ID., The character of the South Suburb at Tell el-'Amarna, *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft zu Berlin*, 113 (1981), 81-97.
- ID., The window of appearance at El-Amarna, and the basic structure of this city, *Journal of Egyptian Archaeology*, 62 (1976), 81-99.
- ID., The Amarna workmen's village in retrospect, *Journal of Egyptian Archaeology* 73 (1987), 21-50.
- ID., Egypt in microcosm: the city of el-Amarna, in: Ancient Egypt, Anatomy of a civilization, London, 1989, 261-317.
- ID. et al., Amarna Reports I-V, London, 1984-1989.
- Lexikon der Ägyptologie, VI, 309-319.
- MARTIN, G. T., The Royal Tomb at el-'Amarna, I-II, London, 1974-1989.
- O'CONNOR, D., El-Amarna: city as cosmos, in: City and Palace in New Kingdom Egypt, *Cahier de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Égyptologie de Lille* 11 (1989), 73-97.
- PEET, T. E., WOOLLEY, C. L., The City of Akhenaten I, London, 1923.
- PENDLEBURY, J. D. S., The City of Akhenaten, III, London, 1951.
- TIETZE, C., Amarna, Analyse der Wohnhäuser und soziale Struktur der Stadtbewohner, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 112 (1985), 48-84; 113 (1986), 55-78.
- TRAUNECKER, C. en F., Sur la salle dite „du couronnement" à Tell el-Amarna, *Bulletin de la Société d'Égyptologie à Genève*, 9-10, 285-307.

„IS DIT NIET HET GROTE BABYLON, DAT IK GEBOUWD HEB?”

R. J. VAN DER SPEK

Inleiding

De stad Babylon heeft altijd tot de verbeelding der mensheid gesproken. Zij werd en wordt veelal gezien als een fabelachtig grote stad, de hoofdstad van grote rijken met mysterieuze koningen en koninginnen, die met wrede hand regeerden en zich overgaven aan grootheidswaan en decadente genoegens. Toch is de achtergrond van deze belangstelling voor Babylon maar gedeeltelijk gelegen in het feit dat het een grote en oude hoofdstad van een wereldrijk was. Natuurlijk speelde dit een rol, maar Babylon was in het perspectief van de Mesopotamische geschiedenis betrekkelijk een nieuwkomer. Hoewel het al in het derde millennium bestond, werd het toch pas ca. 1750 v. Chr. onder koning Hammurapi een grote stad en het centrum van een groot rijk, het Oudbabylonische rijk. Dit rijk bestond echter niet lang en na de val van Hammurapi's dynastie was Babylonië eeuwenlang niet veel meer dan een middelgrote territoriale staat in het zuiden van het huidige Irak, die regelmatig overhoop lag met zijn noorderbuur Assyrië, dat meestal militair superieur was. Vanaf 729 tot 625 heeft Assyrië Babylonië (met enkele tussenpozen) daadwerkelijk overheerst. In die tijd heeft Babylon grote schade opgelopen door de grondige verwoesting door de Assyrische koning Sanherib in 689 v. Chr.

Nabopolassar echter wist de Assyriërs te verdrijven en maakte Babylonië weer tot een zelfstandige staat. Het was echter zijn zoon Nebukadnezar II (605-562) die Babylonië deed uitgroeien tot een wereldrijk, het Nieuwbabylonische Rijk. Hij ook heeft Babylon op grandioze wijze herbouwd, zodat zijn beroemde ontboezeming uit Daniël 4:30 in de titel van dit stuk niet van grond is ontbloeit. Hij is het geweest die ervoor gezorgd heeft dat Babylon de exponent werd van de Mesopotamische cultuur voor Joden, Grieken, Romeinen en daarmee voor de (niet spijkerschrift lezende) Europese beschaving. Het Nieuwbabylonische Rijk zelf heeft namelijk maar kort bestaan.

Nebukadnezar had geen capabele opvolgers en reeds 23 jaar na zijn dood was het gedaan met dit rijk. In 539 werd Babylon ingenomen door de Pers Cyrus, waarna het ruim twee eeuwen onderdeel uitmaakte van het Perzische Rijk. In 330 trok Alexander de Grote de stad binnen. Korte tijd later ging het behoren tot het rijk der Seleuciden en in de tweede helft van de tweede eeuw v. Chr. namen de Parthen de macht over.

Kortom, Babylon is slechts tweemaal en dan eigenlijk in hoofdzaak onder

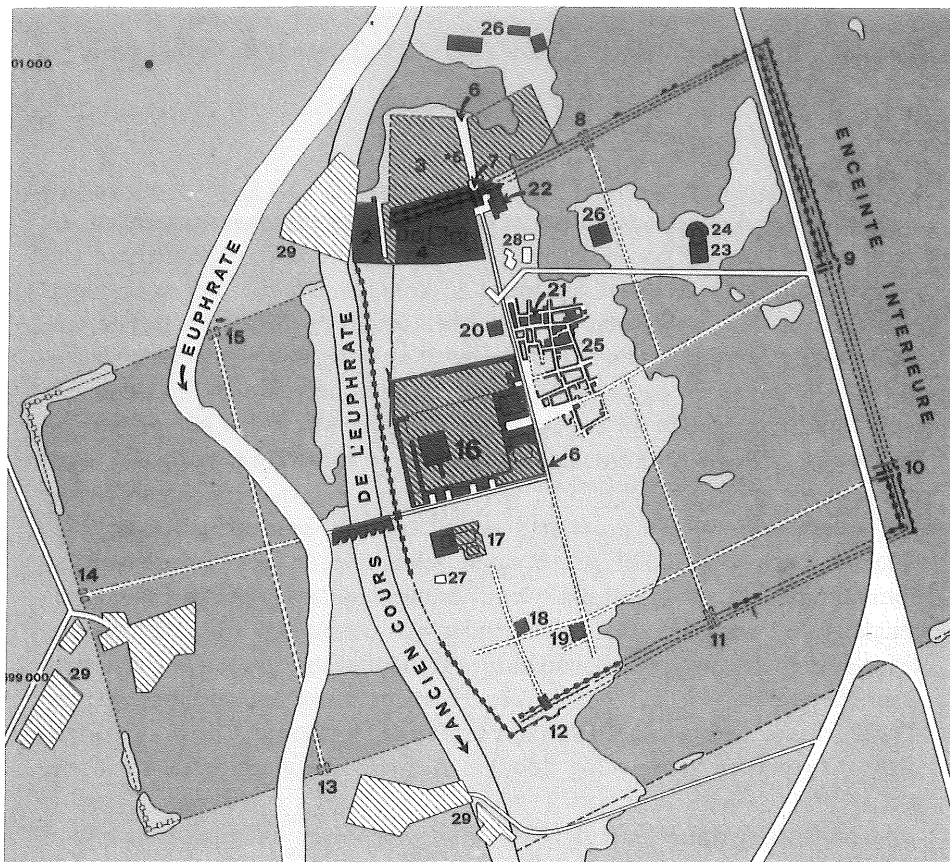

Fig. 1. Plattegrond van de stad. (uit *Dossiers. Histoire et archéologie* no. 103, mars 1986, 40).

twee koningen, Hammurapi en Nebukadnezar II, met een tussenpoos van meer dan duizend jaar, het centrum geweest van een Babylonisch wereldrijk. En toch is Babylon blijvend de stad van Mesopotamië geweest. Dit maakt ons natuurlijk nieuwsgierig. Wat was er dan zo bijzonder aan Babylon? Hoe zag die stad er uit? Hoe is het te verklaren dat Babylon zo'n indruk heeft gemaakt?

Het Babylon van Nebukadnezar

Het eigenlijke Babylon was rechthoekig gebouwd, omgeven door een dubbele rij muren met een omvang van ruim 8 km en doorsneden door loodrecht op elkaar liggende hoofdstraten. De oppervlakte van dit gebied bedraagt ruim 400 ha. Dan was er nog een lange buitenmuur aan de oostzijde

van de Eufraat, die de totale oppervlakte van Babylon tot 975 ha en de omtrek tot 18 km vergrootte. Het grootste deel van dit toegevoegde gebied was echter waarschijnlijk onbewoond. Ter vergelijking: het oude Athene uit de tijd van Pericles (ca. 435 v. Chr.) besloeg 215 hectare (waarvan ook niet alles bewoond was) binnen stadsmuren die ca. 6,5 km lang waren, de „lange muren” naar Piraeus niet meegerekend. Kolb schat het inwoneraantal van Athene uit die tijd op hoogstens 50.000¹. Ninevé, groot geworden door de deportatiepolitiek der Assyrische koningen had in zijn glorie-dagen ca. 729 ha met een geschat inwonertal van 170.000 en van Babylon wordt aangenomen dat het er enige honderdduizenden had². Aangezien voor steden in het Nabije Oosten wel gerekend wordt met een bevolkingsdichtheid van 200 personen per ha zal Babylon echter niet veel meer dan 100.000 inwoners gehad hebben, als inderdaad het buitenste gedeelte grotendeels onbewoond is gebleven³. In elk geval moeten alle getallen met zeer grote reserve gehanteerd worden.

De rivier de Eufraat liep dwars door de stad van Noord naar Zuid, maar de belangrijkste gebouwen zoals de koninklijke paleizen en het tempelcomplex van de stadsgod Marduk lagen op de oostelijke oever. Zo’n tweeënhalve kilometer naar het Noorden, maar nog juist binnen de lange buitenmuur, lag het zomerpaleis van Nebukadnezar.

Volgens een topografische beschrijving van de stad in spijkerschrift waren er in Babylon meer dan duizend heiligdommen: 35 tempels voor de grote goden, 955 kapellen en voor Ištar alleen al 180 altaren⁴.

De Toren van Babel

In elke Mesopotamische stad was de tempel het belangrijkste gebouw. Babylon werd gedomineerd door het tempelcomplex voor de stadsgod Marduk, dat de Sumerische naam E-sag-ila droeg, „Huis van het verhoogde hoofd”. Het meest opvallende bouwwerk van dit complex was ongetwijfeld de tempeltoren (*ziggurat*) aangeduid met de Sumerische naam E-temen-an-ki, „Huis van het Fundament van Hemel en Aarde”. Elke zich respecterende stad had zulk een tempeltoren en E-temen-an-ki was zeker niet de oudste. Die tempeltorens hadden vaak een vierkant grondoppervlak en waren terrasvormig opgebouwd. Maar die van Babylon is wel het beroemdst geworden door het verhaal over de bouw van de toren van Babel in Genesis 11. De oorsprong ervan is echter moeilijk na te trekken. Door de hoge waterstand ter plaatse is opgraven van oudere lagen vrijwel onmogelijk. In inscripties wordt E-temen-an-ki pas voor het eerst genoemd in de annalen van Sanherib, die betrekking hebben op de verwoesting van Babylon door deze koning in 689 v. Chr. Maar de toren is zeker ouder. Bergamini houdt het voor mogelijk dat

Fig. 2. De Istar-tempel, gerestaureerd. (uit *Dossiers. Histoire et archéologie* no. 103, mars 1986, 41).

de kern van het gebouw uit de tijd van Hammurapi stamt⁵; Von Soden⁶ heeft verondersteld dat de bouw begonnen is onder Nebukadnezar I in de 12de eeuw v. Chr., maar dat de voltooiing maar niet wilde vorderen omdat het plan te ambitieus was: hij moest nl. even hoog als lang en breed worden (ruim 90 m. - zie beneden), iets wat met andere tempeltorens nooit het geval was. Daarna heeft Sanherib hem nog verwoest en hoewel zijn zoon Esarhaddon claimt de herbouw te hebben aangevat, is het tot een voltooiing vast en zeker niet gekomen. Nabopolassar heeft de zaak opnieuw ter hand genomen, maar Nebukadnezar II heeft de bouw pas kunnen voltooien. Eeuwenlang moet de toren er half afgebouwd en bouwvallig uitgezien hebben. Von Soden vermoedt daarom dat dit de aanleiding is geweest tot het verhaal over de bouw van de toren van Babel die niet voltooid kon worden, omdat men hem te hoog wilde maken: „een toren, waarvan de top tot de hemel reikt” (Gen. 11:4), een claim overigens die Nabopolassar en Nebukadnezar inderdaad geuit hebben⁷. De claim ligt ook al besloten in de naam E-temen-an-ki, „Huis van het Fundament van Hemel en Aarde”. Bouwwerken hadden in Mesopotamië überhaupt de neiging snel te vervallen, daar zij opgetrokken waren uit stenen van gebakken klei, die sterk aan erosie onderhevig zijn. Vandaar de voortdurende zorg van koningen tempels te herbouwen en te verbeteren.

Hoe de ziqqurat er precies uitzag is niet goed bekend. Juist de ziqqurat van Babylon is zwaar beschadigd en men heeft ook dikwijls ruïnes van andere tempeltorens aangezien voor de „toren van Babel”, zoals die van Borsippa (Birs Nimrud) en Dur-Kurigalzu (Aqar Quf). We moeten het stellen met beschrijvingen uit de Oudheid. De oudste beschrijving is die van Herodotus (I. 181). Volgens hem was de ziqqurat vierkant en bestond hij uit 8 terrassen. De eigenlijke toren stond op een basis van 1×1 stadion, d.w.z. bijna $200 \times 200 \text{ m}^8$. Er is ook nog een kleitablet uit Uruk uit 229 v. Chr., de tijd van koning Seleucus II, maar een kopie van een oudere tekst⁹. Deze „Esagila-tablet” noemt slechts 7 terrassen en geeft als omvang $15 \times 15 \times 15 \text{ GAR} = 90 \times 90 \times 90 \text{ m}^{10}$. Dat de hoogte gelijk was aan breedte en lengte wordt trouwens expressis verbis op de tablet meegedeeld (regel 19)¹¹. Ook Strabo (XVI.1.5) deelt mee dat de toren even lang als breed als hoog was, nl. 1 stadion. De opgravingsresultaten laten een basis zien van ruim 90 m^2 , hetgeen goed overeenkomt met de Babylonische maataanduidingen, maar niet met de Griekse.

Dat er van de zo beroemde Toren van Babel zo weinig is overgebleven vindt zijn oorzaak in het feit dat de ziqqurat in de loop van de Perzische tijd in verval is geraakt. Meestal wordt Xerxes als de hoofdschuldige van dit verval aangemerkt. Volgens enkele antieke auteurs zou hij als straf op een Babylonische opstand in 482 v. Chr. de tempel van Marduk verwoest en het cultusbeeld van Marduk verwijderd hebben. Amélie Kuhrt en Susan Sherwin-White hebben echter uitgelegd, dat dit zwaar overdreven is. Herodotus, die Babylon een jaar of twintig later bezocht, zag de toren tot aan de top intact. Alleen de toegangstrap die loodrecht op het bouwwerk stond, was toen waarschijnlijk afgebroken. Herodotus spreekt nl. alleen over wenteltrappen die langs het gebouw omhoog lopen. Ook de spijkerschriftteksten laten zien dat de eredienst in E-sag-ila gewoon doorging. Het verhaal van latere klassieke auteurs dat Xerxes het cultusbeeld van Marduk verwijderd zou hebben, wordt door Herodotus niet bevestigd. Hij meldt slechts dat er in de kapel op de tempeltoren geen cultusbeeld was, maar een bed, waarop nu en dan een dame lag die 's nachts geslachtsgemeenschap had met de neerdalende godheid. Hij zegt niet dat er ooit wel een cultusbeeld had gestaan. Sterker: hij vertelt dat in het nabij de toren gelegen heiligdom (d.i. E-sag-ila) een zwaar verguld cultusbeeld (*agalma*) van Zeus (= Marduk) aanwezig was. Xerxes had slechts een of ander standbeeld van een manlijke figuur (*andrias*) laten verwijderen, een plan dat zijn voorganger Darius ook reeds gekoesterd had. Het is niet onwaarschijnlijk dat het hier gaat om een standbeeld van een Babylonische koning, b.v. Nebukadnezar. Aan het begin van de regering van Darius had deze te maken met opstandigheid van twee rebellen die zich tot

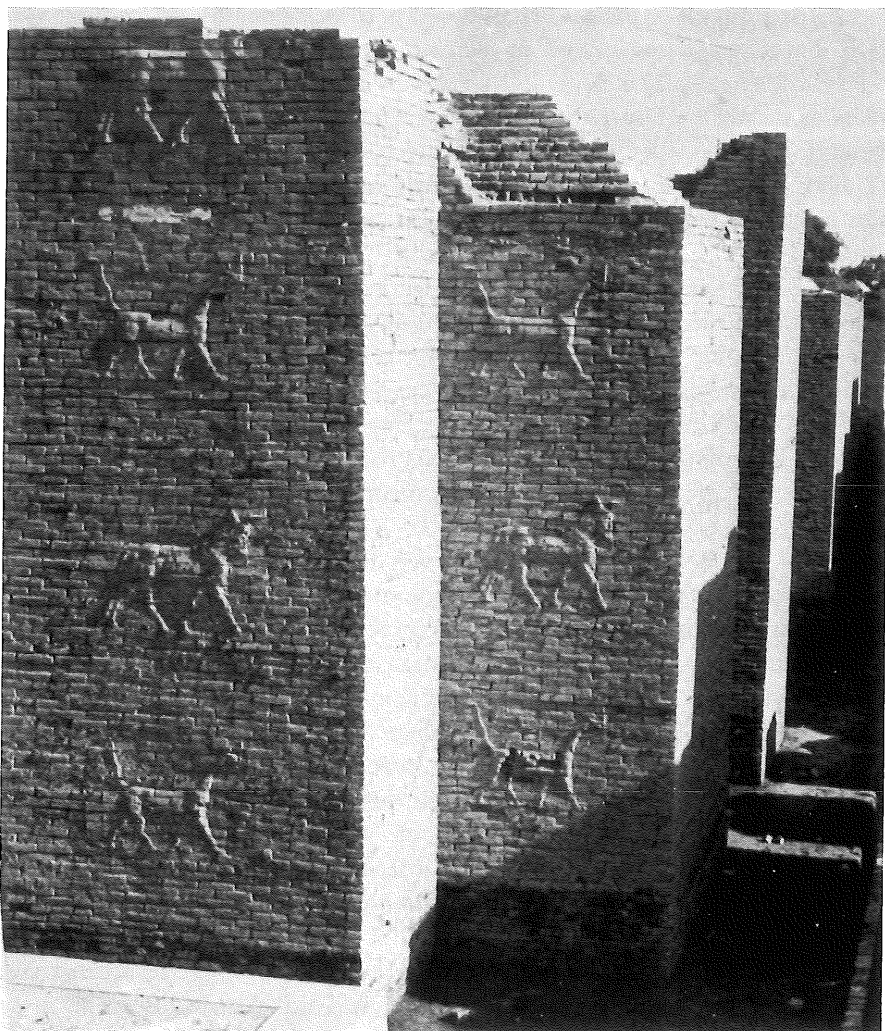

Fig. 3. De processieweg door de Ištar-poort, waarvan hier slechts één zijde te zien is. (uit *Dossiers. Histoire et archéologie* nr. 103, mars 1986, 50).

koning van Babylon maakten onder de naam Nebukadnezar. Ook Xerxes had te maken met Babylonische usurpatoren die zich wellicht door hun fameuze voorganger lieten inspireren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Darius en Xerxes het beeld van deze man wilden verwijderen.

Het is wel waarschijnlijk dat de ziqqurat door gebrek aan onderhoud langzamerhand verder vervallen is geraakt. Hansjörg Schmid heeft uitgelegd,

dat het verwijderen van de trap ernstige gevolgen voor het bouwwerk moet hebben gehad. Daardoor kwam de kern van het gebouw, dat bestond uit stenen van gedroogde klei, in contact met de buitenlucht, waardoor het aan sterke erosie onderhevig werd en de mantel van bakstenen zijn ondersteuning verloor en ingestort moet zijn¹².

Alexander de Grote echter heeft de taak van een Babylonische koning serieus opgevat en heeft als zodanig de herbouw van E-temen-an-ki willen volvoeren. Daartoe liet hij de bestaande ziqqurat eerst neerhalen, een karwei waar 10.000 soldaten twee maanden mee bezig zouden zijn geweest (Strabo 16.1.5). Alexander stierf echter spoedig en van wederopbouw is niets meer gekomen. Het resultaat is nog steeds zichtbaar. De Toren van Babel is weg, afgezien van wat fundamenteën, en het puin is in een ander deel van Babylon gestort op een plaats waar later een Grieks theater is gebouwd. Schmid heeft bij zijn opgraving van 1962 geconstateerd dat boven op de restanten van de ziqqurat huizen gebouwd zijn, met voorwerpen uit de Parthische en Vroeg-islamitische tijd.

Het lijkt erop dat de tempeltoren voor de cultus in feite niet erg belangrijk was. Wat er bovenop gebeurde is nauwelijks bekend. Er wordt wel verondersteld dat het ritueel van het z.g. „heilige huwelijk” daar plaats had, iets waar het verhaal van Herodotus op lijkt te wijzen. Ook in de z.g. „Esagila-tablet” staat vermeld dat in het heiligdom op de top een bed voor Marduk aanwezig was. Maar voor de dagelijkse rituelen was het bouwsel blijkbaar van geringe betekenis, blijkens de afwezigheid van cultische voorschriften. De ziqqurat was wellicht net zo’n prestige-object als de toren van een Middeleeuwse kathedraal, die immers voor de cultus ook geen direct belang heeft.

De voornaamste cultuspraktijken vonden namelijk plaats in het bijbehorende heiligdom E-sag-ila. Een belangrijk onderdeel van de cultus was het nieuwjaarsfeest dat op de eerste tot de elfde dag van de maand Nisan werd gehouden. In dit feest speelde de koning een belangrijke rol. Op de achtste Nisan werden de goden in processie over de processieweg, die langs de tempel en langs het koninklijk paleis naar de Ištarpoort leidde en vandaar de stad uit liep, naar de Akitu-tempel, d.i. het Nieuwjaarsfeesthuis, gevoerd. Op de elfde keerden zij weer terug. De cultus en ook het nieuwjaarsfeest konden met een vervallen ziqqurat dan ook rustig doorgang vinden.

Het paleis

Naast de tempel was ook altijd het paleis een belangrijk bouwwerk, vooral in die steden uiteraard die het gebracht hebben tot hoofdstad van een groot rijk. Het paleis van Nebukadnezar was gebouwd aan de noordelijke stads-

muur, tussen de Eufraat en Ištarpoort. Beroemd zijn de z.g. hangende tuinen van Babylon, die doorgaans aan de noordoostkant van het zuidelijk paleis gelokaliseerd worden, maar die volgens Wiseman aan de westkant, aan de Eufraat lagen¹³. Een daar gevonden cylinderinscriptie zou de bouw ervan beschrijven. Een interessant onderdeel van het paleis was het „museum”, waar o.a. oude teksten bewaard werden. Vooral Nabonidus had daar belangstelling voor.

De bevolking

Een stad wordt echter niet alleen bepaald door zijn gebouwen, maar ook door zijn inwoners. Wat dat betreft was de stad wel iets bijzonders. Door de deportatiepolitiek der Assyrische en Babylonische koningen waren er talloze vreemdelingen naar de stad gebracht. De Joden waren niet het enige volk, dat in ballingschap was weggevoerd. Er moeten zeer veel verschillende talen gesproken zijn. Dit geldt overigens niet alleen voor Babylon, maar ook voor een stad als Nippur, waarvan in een Assyrische brief de veeltaligheid gemeld wordt (ABL 238). Ook dit gegeven heeft zijn weerklank gevonden in het verhaal over de Torenbouw, waar gezegd wordt dat JHWH als straf op de hoogmoed van de mensen hun taal verwarde (Gen. 11:7-9).

In de bevolking zijn allerlei maatschappelijke lagen aan te merken. Na de koning vormden zijn hoogste functionarissen de aanzienlijkste groep. Voorts zijn er de Babylonische burgers te onderscheiden, de *mār banī*, waartoe rijke en arme mensen konden behoren, maar die uitdrukkelijk van de slavenstand onderscheiden waren. Slaven waren er in ruime mate, al kunnen we geen absolute aantallen geven. Uit koopcontracten en contracten over erfenissen weten we dat rijke families soms tientallen slaven konden bezitten, die als persoonlijk eigendom golden en als zodanig ook deel uitmaakten van erfenissen. Ook kinderen van slaven waren door hun geboorte slaaf. Het is moeilijk uit te maken in hoeverre de slaven het economisch leven droegen. Volgens de gangbare theorieën waren alleen het klassieke Athene en het klassieke Rome echte slavenmaatschappijen, terwijl in het Oosten de voornaamste arbeidskracht geleverd werd door lieden in een andere vorm van afhankelijkheid, laten we zeggen als „horigen”, die op grote landerijen woonden en met grond en al verkocht konden worden. Het probleem is dat in b.v. pachtcontracten wel gesproken wordt over geleverde arbeidskrachten (b.v. „zaaiers” en „ploegers”), maar dat over hun status (slaaf, horige, loonarbeiders?) niets wordt meegedeeld, daar dat niet van belang was of evident was. Landbouw was in de Oudheid altijd het belangrijkste middel van bestaan, maar handel en nijverheid waren natuurlijk in een grote stad als Babylon ook van groot

belang. Van een groot handelshuis, Egibi, is een archief, bestaande uit spijkerschrifttabletten, gedeeltelijk bewaard gebleven¹⁴.

Het stadsbestuur

Een duidelijk beeld van een stadsbestuur van Babylon hebben we niet. Eigenlijk weten we meer van andere steden als Uruk en Nippur. Het is overigens maar de vraag of er zoiets als een stadsbestuur was. We weten wel dat de tempel een eigen bestuur had. Aan het hoofd stond de *šatammu*, de hogepriester en beheerder van de tempelgoederen. Hij was hoofd van Esagila, maar ook van andere tempels in de stad. Door wie hij werd aangesteld is niet bekend. In elk geval waren er naast hem ook andere functionarissen die door de koning werden aangesteld. De autonomie van de tempel was dus wel beperkt. Er is ook sprake van een raad van priesters, de *kiništu*, met onderafdelingen voor speciale categorieën tempelpersoneel. Er zijn ook aanwijzingen dat er nog een soort volksvergadering was en een raad van oudsten, maar of hier werkelijk van aparte colleges sprake is en wat hun relatie tot de tempel was is onzeker en vergt verder onderzoek¹⁵. Het is niet onwaarschijnlijk dat de koninklijke functionarissen in feite in de belangrijkste zaken de dienst uitmaakten en dat de tempelautoriteiten golden als vertegenwoordigers van de stad. Ook in de rechtspraak was een taak weggelegd voor „koninklijke rechters”.

Babylon na Nebukadnezar

Het beeld dat men gewoonlijk van Babylon heeft is, dat het na de val van het Nieuwbabylonische rijk in 539 v. Chr. en de inlijving bij het Perzische Rijk met de stad gedaan was. Het zou zijn betekenis snel verloren hebben als rijkshoofdstad. Xerxes zou het dan nog geheel verwoest hebben, het zou leeggelopen zijn na de bouw van de stad Seleucia aan de Tigris ca. 300 v. Chr., waarna het nog een tijdje zou hebben voortbestaan als centrum voor „Chaldese” priesters en astrologen.

Dit beeld moet echter gecorrigeerd worden. Babylon was ook voor de Perzen een belangrijke stad. Ze maakten gebruik van het koninklijk paleis en hebben er bouwwerkzaamheden aan verricht. Het was de vaste verblijfplaats van Cambyses en Xerxes, voor zij koning werden. In feite kenden de Perzen niet één rijkshoofdstad, maar waren er vele residenties, zoals Susa, Persepolis, Babylon en Sardes in Klein-Azië. Dit is op zich niets vreemds. Het komt evenzeer voor in het late Romeinse Rijk en in Middeleeuwse rijken als van Karel de Grote en de Duitse keizers. Zoals we boven al hebben laten zien, is van een totale verwoesting van Babylon door Xerxes geen sprake geweest.

Babylon bleef een belangrijke stad, liggend in een rijk gebied, dat een van de belangrijkste inkomstenbronnen voor het rijk was. Dit veranderde niet door de komst van Alexander de Grote. Hij wilde Babylon zelfs hoofdstad van het rijk maken en plande de herbouw van E-temen-an-ki. Het koninklijk paleis kreeg opnieuw een opknapbeurt, waarin de Griekse smaak is terug te vinden. Ook werd een Grieks theater gebouwd. De stad bleef de voornaamste stad van Azië voor de onder elkaar strijdende opvolgers (diadochen) van Alexander. Antigonus en Seleucus hebben er van 311-307 v. Chr. hard om gevochten, en de stad heeft daar wel onder geleden. Wellicht was dit de reden dat de uiteindelijke overwinnaar, Seleucus, die in 305 de koningstitel aannam, een nieuwe residentie stichtte, Seleucia aan de Tigris. Ook deze stad was overigens niet de enige residentie van de Seleuciden. In Syrië stichtte Seleucus I Antiochië aan de Orontes (nu Antakya in Turkije). Verder waren opnieuw Susa en Sardes koninklijke pleisterplaatsen. Babylon bleef overigens in de belangstelling staan. Antiochus I presenteerde zich in een Babylonische funderingsoorkonde uit Borsippa als een traditionele Babylonische koning die de tempels in Babylon en Borsippa liet herstellen¹⁶, Seleucus III leverde in 224 v. Chr. nog bijdragen voor offerplechtigheden op de 8ste Nisan¹⁷, Antiochus IV liet het Griekse theater opknappen en vestigde er in 173 v. Chr. waarschijnlijk een Griekse kolonie met mogelijk een eigen bestuurlijke organisatie¹⁸. Na verloop van tijd gingen Babyloniërs Griekse gewoonten aannemen, zoals dat in deze tijd ook met Jeruzalemmers het geval was. Dit blijkt b.v. uit het aannemen van Griekse namen, soms naast de oorspronkelijke inheemse naam. Zo kennen we uit een kleitablet uit 160 v. Chr. een zekere „Marduk-eriba, wiens tweede naam E-li-du-ru-us (Heliodoros)” was (CT 49, 138:5-6).

Ondanks deze Griekse invloeden veranderde er weinig aan de cultus. Ook de definitieve verovering van Babylonië die de Parthen na jarenlange strijd met de Grieks-Macedonische heersers in 129 v. Chr. tot stand brachten, maakte er geen einde aan. Wel heeft Babylon zelf waarschijnlijk ernstig geleden door het brute optreden van de Parthische stadhouder Himeros, die volgens Diodorus (34, 19 en 21) ca. 128 v. Chr. vele Babyloniërs tot slaaf maakte en naar Medië zond, en de agora, enkele tempels en het beste deel van de stad in brand stak. Maar ook dit betekende nog niet het definitieve einde van de stad. Een kleitablet uit latere tijd duidt op herstelwerkzaamheden van de tempel (b.v. CT 49, 163 uit 93 v. Chr.). In de eerste eeuw v. Chr. houden de spijkerschriftgegevens over de tempeladministratie en de cultus weliswaar op, maar dit wil niet zeggen dat er ook een eind aan kwam. In elk geval zijn er nog wel kleitabletten over astronomische waarnemingen tot 75 na Chr. Verder zijn er aanwijzingen dat men steeds meer Babylonisch is gaan schrij-

ven met Griekse letters. In de tweede eeuw na Chr. waren er nog mensen die de Babylonische taal kenden. Zo weten we dat Iamblichus (ca. 170 na Chr.), de schrijver van de roman *Babyloniaca*, die Syriër van geboorte was, daarom Aramees kende, maar ook Grieks, de moeite heeft genomen Babylonisch te leren¹⁹.

Babylon bleef bewoond, maar het werd steeds meer een marginale stad die moeilijk het hoofd boven water kon houden. Dit hield mogelijk verband met een geleidelijke verlegging van de Eufraat naar het Westen en een toenemende verzilting van de bodem. De stad verloor zijn economische en politieke basis. Hand in hand daarmee ging de culturele betekenis achteruit. De Babylonische godsdienst en cultuur vervielen langzamerhand tot een locale curiositeit. Maar uiteindelijk was zij niet meer bestand tegen de invloeden vanuit de Griekse en Romeinse wereld, waarbij niet alleen aan Griekse en Romeinse godsdienst en filosofie gedacht moet worden, maar ook aan het christendom. Vanuit Iran kwam bovendien het Zoroastrisme opzetten dat door de Nieuw-perzische overheersers (sinds 226 na Chr. aan de macht) tot staatsgodsdienst was verheven.

De betekenis van Babylon

De betekenis van Babylon is dat het sinds de Oudbabylonische periode zich heeft kunnen ontwikkelen tot de Mesopotamische stad bij uitstek. Dat is gebeurd door politieke macht, gecreëerd door grote veroveraars als Hammurapi, Nebukadnezar I en II. Het heeft daardoor oudere respectabele, van oorsprong Sumerische steden kunnen overvleugelen. Waarschijnlijk lag het ook gunstiger, omdat het, wat meer aan de bovenloop van de Eufraat gelegen, minder last had van verzilting van de bodem. Babylon was en bleef een grote, welvarende stad, die ook voor niet-Babylonische overheersers als Assyriërs, Perzen en Grieken van belang was. De verwoestingen die Sanherib en Xerxes hebben aangericht zijn zeker niet representatief voor de Assyrische, resp. Perzische politiek terzake. Het bezit van Babylon was belangrijk uit economische overwegingen, maar ook om het prestige dat er vanuit ging. Uiteindelijk bleek Babylon ook sterker en invloedrijker dan Ninevé en Persepolis. Alexander de Grote wilde niet voor niets deze stad tot hoofdstad maken en ook voor de Seleucidische overheersers was het bezit van Babylonië veel belangrijker dan de klassieke auteurs vaak willen doen geloven. De strijd tussen Antigonos en Seleucus om Babylon wordt door hen min of meer onvermeld gelaten, omdat zij meer belangstelling hebben voor wat in het dichterbij gelegen Syrië, Klein-Azië en Griekenland gebeurde.

De Grieken hadden ook belangstelling voor een aantal aspecten van de

Babylonische cultuur, en wel in het bijzonder voor de astronomie en astrologie. Zoals wij nu weten, kan de kennis over deze oosterse wijsheid, die zo invloedrijk is geweest en tot vandaag nog gevoeld wordt, veel langer dan altijd gedacht is uit de eerste hand verkregen zijn.

Hoewel het uit het bovenstaande duidelijk is geworden, dat Babylon een in eeuwen opgebouwd min of meer natuurlijk prestige had, kan niet ontkend worden dat Nebukadnezar er veel aan gedaan heeft dit prestige, zij het vaak in negatieve zin, tot in onze tijd te laten doordringen. Hij heeft er immers voor gezorgd dat de Judeeërs in Babylonische ballingschap gingen en de stad zo'n omineuze betekenis heeft gekregen in het jodendom en het christendom. Bovendien is hij het geweest die het op zulk een grootse wijze herbouwd heeft, dat het zijn Babylon is geweest dat Griekse reizigers bezichtigd en bewonderd hebben, al schreven ze soms de wereldwonderen als de „hangende tuinen” aan de legendarische Assyrische(!) koningin(!) Semiramis toe. De Babylonische priester Berossus, die voor Antiochus I een geschiedenis van zijn land schreef, moest dat verhaal herstellen, maar er werd maar slecht naar hem geluisterd.

Het grote Babylon dat Nebukadnezar gebouwd heeft, bestaat niet meer. De overblijfselen ervan waren voor de opgravers ze opgroeven, nauwelijks herkenbaar. Maar het bleef een symbool. Saddam Hussein, de huidige president van Irak, die zich graag ziet als een nieuwe Nebukadnezar, is echter thans bezig Babylon te herbouwen. Wordt het symbool weer werkelijkheid?

Noten

¹ Kolb, *Stadt*, p. 81.

² Kolb, *Stadt*, 32.

³ W. von Soden, „Tempelstadt und Metropolis im Alten Orient”, in: H. Stooß, *Die Stadt, Gestalt und Wandel bis zum industriellen Zeitalter* (Keilen, Wenen 1979) 48, schat het aantal inwoners van Ninevé in 650 v. Chr. op „100.000 of meer” van Babylon van Nebukadnezar tot Xerxes op „meer dan 100.000”.

⁴ E. Unger, *Babylon*, 229 sqq. Cf. *Dossiers*, p. 41.

⁵ G. Bergamini, „Levels of Babylon reconsidered”, *Mesopotamia* 12 (1977) 111-52.

⁶ W. von Soden, „Etemenanki von Asarhaddon nach der Erzählung vom Turmbau zu Babel und dem Erra-Mythos”, *Ugarit-Forschungen* 3 (1971) 253-63.

⁷ Kleicylinder van Nabopolassar nr. 1: Marduk beval „zijn top aan de hemel gelijk te maken”, S. Langdon, *Die Neubabylonische Königsinschriften* (Leipzig 1912) p. 60, I:38-9; kleicylinder van Nebukadnezar nr. 17 „Ik sloeg mijn hand eraan om de top van E-temen-an-ki tot de hemel te verhogen”, *ibidem*, p. 146, II:7-11.

⁸ Herodotus is niet erg gelukkig met zijn maten. Volgens hem was de omtrek van de stad 480 stadiën = bijna 96 km, terwijl in werkelijkheid de omtrek 8 km was.

⁹ TCL VI.32. Vgl. F. Wetzel & F. H. Weissbach, *Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esagila und Etemenanki*. (WVDOG 59, Leipzig 1938) 49-56.

¹⁰ M. A. Powell, „Metrological Notes on the Esagila Tablet and Related Matters’, *ZA* 72, 1982, 106-123.

¹¹ Dit maakt de interpretatie van J. Vicari, „Nouvelle image de la tour de Babel”, *Dossiers Histoire et Archéologie* 103, maart 1986, 44-47 onmogelijk. Hij gaat ervan uit dat de maten opgegeven zijn vanuit het perspectief van iemand die op de derde étage staat en dat zij totaalafmetingen zijn vanaf de grond, resp. vanaf de top. Dit zou tevens verklaren dat de zesde étage niet beschreven is (doorgaans gaat men ervan uit dat de kopiïst een regel vergeten heeft). De totale hoogte zou dan niet meer zijn dan 9 GAR.

¹² H. Schmid, „Ergebnisse einer Grabung am Kernmassiv der Zikurra in Babylon”, *Baghdader Mitteilungen* 12 (1981) 87-137.

¹³ Wiseman, *Nebuchadrezzar and Babylon*, 56-60 en Plate I (bij p. 114).

¹⁴ Cf. G. van Driel, „De opkomst van een Nieuwbabylonische familie: de Egibi’s”, *Phœnix* 31,2 (1985) 33-47.

¹⁵ Voor Babylon en Uruk in de Hellenistische tijd heb ik dit uitgezocht in mijn *Grondbezit in het Seleucidische Rijk* (Amsterdam 1986) 45-92. Over de situatie in de eeuwen daarvoor bereid ik thans een studie voor.

¹⁶ ANET³, p. 317.

¹⁷ R. J. van der Spek, „Teksten uit Hellenistisch Mesopotamië”, in: K. R. Veenhof ed. *Schrijvend Verleden* (Leiden, Zutphen 1983) 379.

¹⁸ R. J. van der Spek, *Grondbezit in het Seleucidische Rijk* (Amsterdam 1986) 76.

¹⁹ E. Habrich, *Iamblichii Babyloniacorum Reliquiae* (Leipzig, Teubner 1960), *Epitoma Photiana*, in *marginibus* ad l.

Bibliografie

Dossiers Histoire et Archéologie 103 (maart 1986) (themanummer over Babylonië).

E. KLENGEL-BRANDT, *Der Turm von Babylon*. Leipzig 1982.

F. KOLB, *Die Stadt im Altertum*. München 1984.

R. KOLDEWEY, *Das wieder erstehende Babylon*. Leipzig 1925.

J. OATES, *Babylon*. London 1979.

E. UNGER, *Babylon, die heilige Stadt, nach der Beschreibung der Babyloniër*. Berlin, Leipzig 1931.

F. WETZEL, E. SCHMIDT, A. MALLWITZ, *Das Babylon der Spätzeit*. Berlijn 1957.

D. J. WISEMAN, *Nebuchadrezzar and Babylon*. Oxford 1985.

LACHIS: EEN JUDESE STAD UIT DE IJZERTIJD

C. H. J. DE GEUS

Inleiding

De Palestijnse archeologie krijgt nogal eens het verwijt dat zij te gepreoccupeerd is met de bijbelse periode. Inderdaad is deze wat eenzijdige belangstelling soms duidelijk aantoonbaar. Maar een belangrijk positief effect hiervan is dat we eigenlijk alleen uit Jordanië en Israël over recente informatie beschikken over steden uit de IJzertijd: ruwweg de periode tussen 1150 en 600 voor onze jaartelling. Uit de overige landen van het Nabije Oosten zijn vooral de Bronstijd en de Klassieke perioden goed bekend; daar is de IJzertijd een duidelijk hiaat. Eén van de best bekende IJzertijdsteden is Lachis. De stad werd in de dertiger jaren opgegraven door de Engelsen en tussen 1972 en 1988 hadden er nieuwe opgravingen plaats vanwege de universiteit van Tel Aviv¹. We beschikken ten aanzien van deze stad dus inderdaad over zeer recente gegevens.

De identificatie van de *tell*, die in het Arabisch *tell ed-duweir* heet, met het bijbelse Lachis, wordt momenteel vrijwel algemeen aanvaard. Volledigheids halve wijs ik erop dat de collegae prof. S. Mittmann uit Duitsland en prof. G. W. Ahlström uit de U.S.A. van mening zijn dat het bijbelse Lachis nog niet opgegraven is en gezocht moet worden op *tell 'eiṭūn*, enige kilometers meer naar het zuidoosten.

Lachis ligt niet in het eigenlijke kernland van Juda. De stad was het dominerende centrum van de golvende en zeer vruchtbare streek tussen de kuststrook en de hogere heuvels en bergen van Juda. Dit gebied met lage heuvels heet in de bijbel de *sjefēlā*: „de laagte” (bijv. Deut. 1:7 of Joz. 9:1). Lachis ligt ongeveer halverwege de lijn Hebron - Middellandse Zee en op een belangrijk knooppunt van wegen. Enerzijds langs de weg die Hebron met de kuststrook en dus met de *via maris* verbond, anderzijds aan de weg die van Berseba in noordelijke richting ging en via Lachis en Azeka naar de vlakte van Ajalon. In Joz. 10 wordt beschreven hoe Jozua deze weg neemt in zuidelijke richting.

De bouwfasen van de stad uit de IJzertijd

Het Lachis uit de IJzertijd heeft vier bouwstadia gekend: de „steden” V, IV, III en II.

Lachis V werd in het begin van de tiende eeuw v.o.j. gebouwd. Daarvoor was de *tell* bijna anderhalve eeuw onbewoond gebleven, na de grondige

verwoesting van de laatste Bronstijdstad: Lachis VI (ca. 1150). De nieuwe nederzetting bestond uit twee delen, aan de ene kant een eenvoudige nederzetting met kleine huizen. Het is niet gelukt om van één van deze huizen een complete plattegrond te krijgen. Maar anderzijds werd op het hoogste gedeelte van de *tell*, met de resten van het grote paleis uit de Bronstijd als fundament, een sterk vierkant platform gebouwd. Het mat 31.50×31.50 meter. Op dit platform stond een versterkt paleis of citadel. Reeds de Engelsen noemden dit „paleis A”. Het is nog niet duidelijk of eerst dit paleis gebouwd werd en dat het dorp er als het ware vanzelf bij ontstond, of dat de nederzetting zelf iets ouder was. Laag V werd op verschillende plaatsen zo fragmentarisch aangetroffen dat het onmogelijk is er een totaalbeeld van te krijgen. Een derde mogelijkheid is dat het dorp er eerst was en dat dit ca. 922 verwoest werd door farao Sisak. Daarna zou koning Rehabeam de plek uitgezocht hebben om een versterkte stad te bouwen. Dit zou dan paleis A geweest zijn. Dit paleis A was de kern van de stad die uit zou groeien tot Lachis IV en III. De nieuwste suggesties zijn dat Lachis V uit de 10de eeuw stamt en getroffen werd door een aardbeving. Hierbij zou de nederzetting geheel verwoest zijn, maar het sterke fort bleef gewoon staan. Nieuwbouw volgde dan aan het begin van de 9de eeuw. In die tijd waren de zelfstandige staten Israel en Juda ontstaan en we zien in beide in deze tijd een grote bouwactiviteit. De nieuwe stad *Lachis IV* kan het best in dit kader gezien worden en is daarmee te vergelijken met de gelijktijdige herbouw van bijv. Megiddo in het noorden (Megiddo IVA)².

Voor *Lachis IV* wordt het platform naar het zuiden toe aanzienlijk vergroot. Waarschijnlijk voor een veel groter paleiscomplex dat erop moest staan (paleis B). Nu krijgt de stad ook stadsmuren en het grote poortcomplex wordt gebouwd. In deze periode ontstaat de machtige stad die hieronder beschreven wordt.

Lachis III is een jongere fase van Lachis IV. De belangrijkste veranderingen zijn dat het paleis/fort met het platform opnieuw vergroot werden (paleis C) en dat de stad veel dichter bewoond was: op alle open plekken worden nu huizen en kleine optrekjes gebouwd. Lachis III wordt gedateerd in de tweede helft van de achtste eeuw en dit is de stad die in 701 v.o.j. verwoest wordt door koning Sanherib. Van deze verwoesting zijn veel sporen gevonden, evenals trouwens van de strijd die eraan vooraf ging. In aanvulling op mijn artikel uit 1980 kan ik hier wijzen op de vondst van de nog aanwezige Assyrische belegeringshelling, die precies daar bleek te liggen waar hij ook op de beroemde reliefs uit Nineve afgebeeld is³.

Na deze catastrofe werd de stad opnieuw opgebouwd: *Lachis II*. Deze stad bestond tot zij op haar beurt verwoest werd door Nebukadnezar in 586. Uit

de laatste dagen van Lachis II stammen de beroemde ostraca die we kennen als de „Lachis-brieven”.

In de publikaties die tot nu toe verschenen zijn, wordt erg veel aandacht geschonken aan twee historische gebeurtenissen: de verwoesting van de Bronstijdstad en de intocht van de Israëlieten onder Jozua en de verwoestingen van Sanherib⁴ en Nebukadnezar. Daarentegen is het aardewerk van de verschillende „steden” nog nauwelijks gepubliceerd. Dit leidt ertoe dat de dateringen vaak meer berusten op historische argumenten dan op archeologische. Illustratief hiervoor moge het volgende citaat zijn van de opgraver prof. Ussishkin: „It is not clear whether Palace A was contemporaneous with the rest of the level V houses, or whether it was built after their destruction. In either case, we are inclined to assign the construction of Palace A to Rehoboam, since in II Chronicles 11:5 - 12:23 Lachish is mentioned among the cities fortified by him⁵.” Het probleem is zuiver archeologisch en stratigrafisch, maar de geboden „oplossing” is puur historisch.

Momenteel wordt in Israël hard gewerkt aan de reconstructie van de interessantste onderdelen van Lachis III. Het ziet ernaar uit dat in de komende jaren Lachis een belangrijkere toeristentrekker zal worden dan Megiddo.

De stad en de gebouwen

Uit de afbeeldingen bij dit artikel blijkt heel duidelijk hoe de stad Lachis in de stadia IV en III gedomineerd werd door het paleis/fort (B en C) dat op het massieve platform hoog boven de stad uitstak (fig. 1-2). Vanaf het dak van dit paleis kon men bijna de hele *šjefēlā* overzien, op heldere dagen tot aan de zee. Helaas is van het paleis zelf dat op dit platform stond niets bewaard gebleven⁶. Wel is duidelijk dat het paleis een onderdeel was van een heel bestuurscomplex midden in de stad. Dit complex had een eigen toegangspoort, een kleine versie van de stadpoort maar wel van hetzelfde type. Aan weerszijden van deze poort en ook ten noorden van het grote platform vinden we langwerpige vertrekken. Het hele complex was door een muur omsloten, zodat een groot rechthoekig plein ontstond. Dit plein is in feite een grote binnenplaats en moet niet verward worden met een publiek plein of markt zoals de oude Europese steden kennen. De rechthoekige, langwerpige vertrekken worden door prof. Ussishkin geïnterpreteerd als voorraadhuizen en magazijnen, vooral voor in natura ingevorderde belasting. Zij missen echter de typische plattegrond van de „voorraadhuizen” van Megiddo, Berseba of Hazor, met de dubbele rij pilaren⁷. Als ze inderdaad alleen vanaf de grote binnenplaats toegankelijk waren, zoals de gepubliceerde plattegrond sugge-

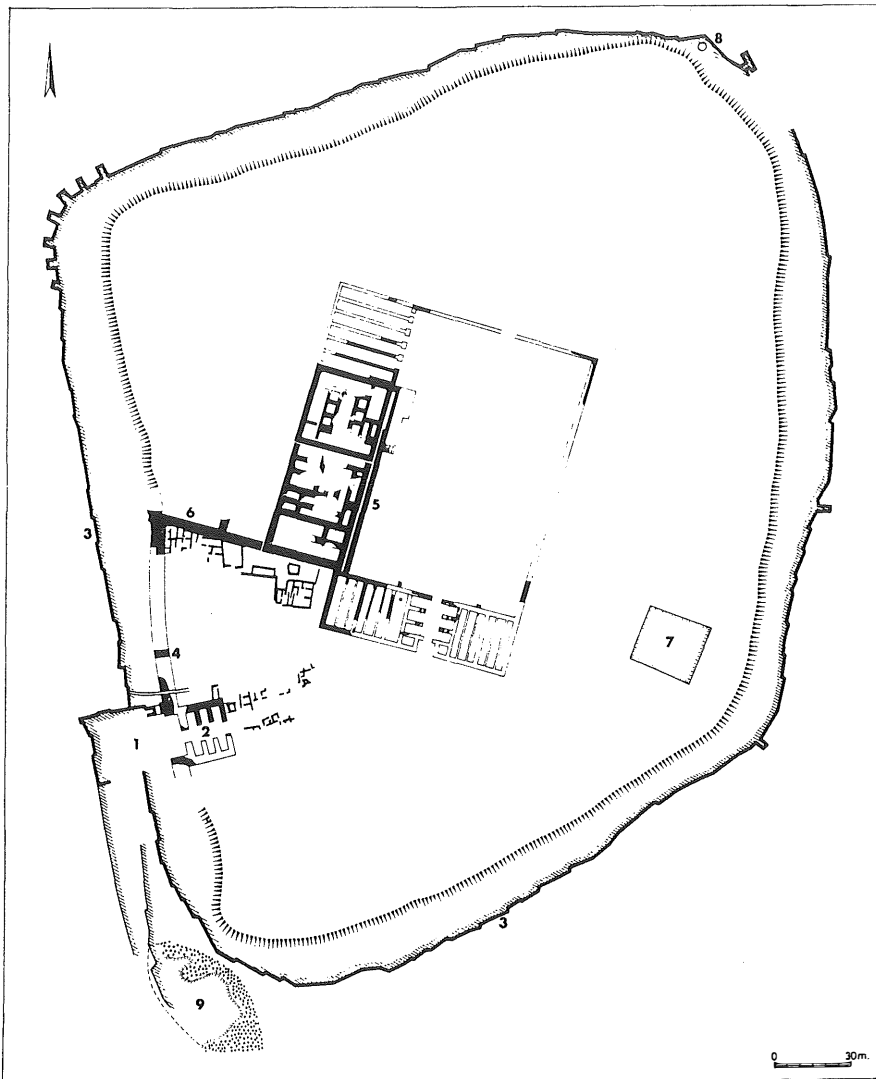

Fig. 1. Plattegrond opgravingen: 1) de ruimte voor de poort, 2) de eigenlijke stadspoort, 3) de voormuur, 4) de eigenlijke stadsmuur, 5) het paleiscomplex, 6) de scheidingsmuur binnen in de stad, 7) de grote schacht, 8) de put, 9) de Assyrische belegeringshelling.

reert, dan is het onwaarschijnlijk dat het hier zou gaan om bazars, zoals recentelijk weer eens gesuggereerd is voor de plattegronden met de dubbele zuilenrijen⁸. Deze plattegronden zijn tot dusver in Lachis niet gevonden, wat merkwaardig is omdat ze meestal gevonden worden in de directe nabijheid

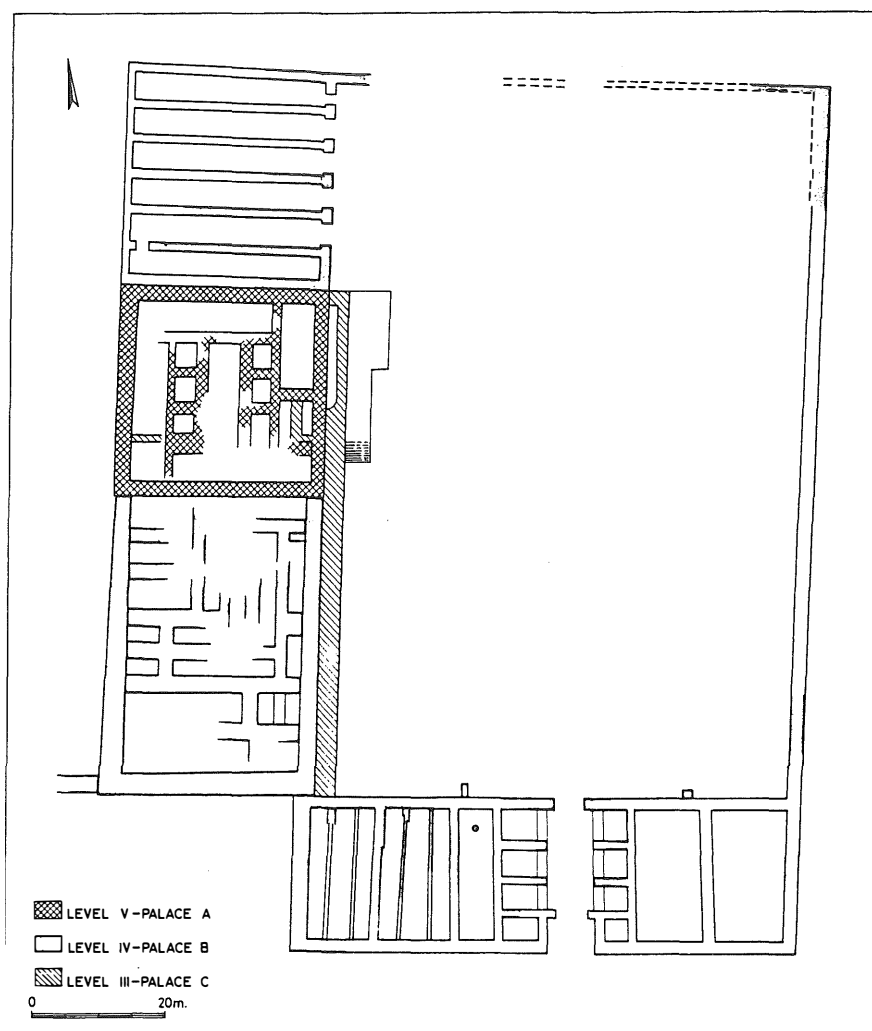

Fig. 2. Gedetailleerde plattegrond van het paleiscomplex.

van de poort, en daar is in Lachis juist intensief gegraven. Het blijft mogelijk dat ze ten zuiden van de poort lagen, waar niet gegraven is. Opmerkelijk is dat het grote centrale machtscentrum van de rest van de stad afgescheiden was door een muur die van de zuidwestpunt van het platform in westelijke richting tot aan de stadsmuur liep. Het stadsgedeelte tussen het platform en deze scheidingsmuur is niet opgegraven; we weten dus niet wat zich daar bevond.

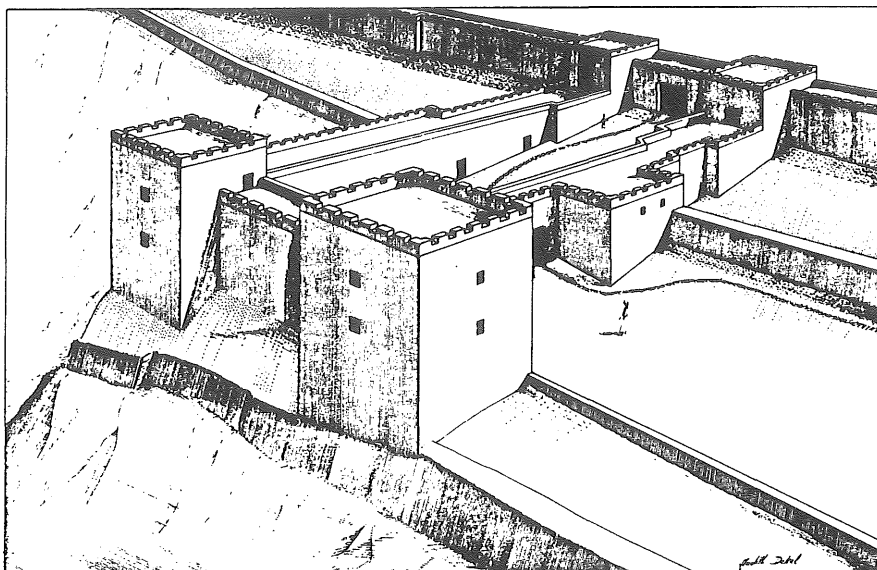

Fig. 3. Reconstructie van het grote poortcomplex uit Lachis II. De binnenpoort is nu veel kleiner. In de ruimte rechts van de buitenpoort werden de Lachis-brieven gevonden. Let op de lage voormuur.

De enige straat die blootgelegd werd is de brede verbinding tussen de stadspoort en het paleiscomplex. Lachis had maar één stadspoort, al het verkeer van en naar de stad moest daar doorheen (fig. 3). Deze poort was van het type met een rechte doorgang met ten weerszijden drie „wachtkamers”. De stadspoort van Lachis is de grootste stadspoort uit de IJzertijd die tot dusver in Israel gevonden is. Het gebouw mat ongeveer 20×20 meter, met een doorgang die bijna 6 meter breed was. Lange tijd is dit type poort beschreven als „Salomonisch”, maar tegenwoordig worden soortgelijke poorten te Megiddo, Gezer en Hazor gedateerd in de 9de eeuw en niet meer in de 10de. Ook van Lachis geldt dat de grote poort op zijn vroegst uit het eind van de 10de eeuw kan stammen. Overigens werd ook in Asdod aan de kust een poort van dit type gevonden, zodat dit type dus niet beperkt was tot de rijkjes Juda en Israel.

Vóór deze grote stadspoort lag een soort plein en met een hoek van 90° verliet men de stad via de buitenpoort (fig. 4; zie frontill.). Dit plein had ongetwijfeld wel een publieke functie, nl. als marktplaats. Ook in de bijbel worden poorten met markten in verband gebracht. Jeruzalem kende een Vispoort, een Schapenpoort en een Aardewerkpoort. Bekend is de uitspraak in II Kon. 7:1 „Morgen om deze tijd zal een maat fijn meel een sikkil kosten

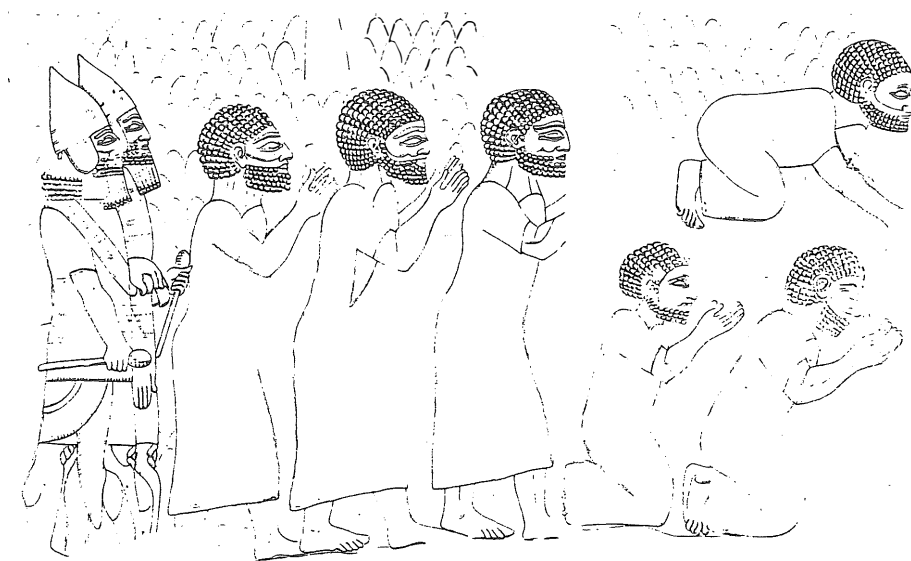

Fig. 5. Inwoners van Lachis worden voor koning Sanherib gevoerd. Het zijn ongetwijfeld drie leden van de heersende groep; links staan ze nog, rechts knielen ze neer.

en twee maten gerst een sikkal, bij de poort van Samaria". Omdat de bouwstenen van deze buitenpoort bijna volledig hergebruikt waren in de buitenpoort van Lachis II, is het niet gelukt om de buitenpoort van Lachis III bevredigend te reconstrueren⁹.

Helaas hebben ook de recente Israelische opgravingen geen goede plattegronden opgeleverd van woonhuizen. Wel veel kamers die op grond van het erin gevonden aardewerk duidelijk een woonfunctie hadden.

Ook het probleem van de watervoorziening is niet bevredigend opgelost. Tot nu toe is een diepe put bekend in het uiterste noordoosten van de *tell*. Maar kon de hele stad hiermee volstaan en had het paleiscomplex geen eigen watervoorziening? Ook de vondst van cisternes is mij niet bekend. Op een gegeven moment is men begonnen een grote vierkante schacht uit te hakken voor een watersysteem zoals Megiddo en Hazor hadden. Maar dit is nooit voltooid en de schacht schijnt in feite alleen als steengroeve gediend te hebben.

Ook over cultische gebouwen is uit deze periode niets bekend. Er werd een klein heiligdom gevonden in stad V en een veel jongere uit stad I, maar niets uit IV-III. Toch dragen op de reliefs van Sanherib Assyrische soldaten grote (gouden?) voorwerpen uit de stad (fig. 5 en 6). Deze lijken sterk op grote wieroekbranders en dit zou erop kunnen wijzen dat er waarschijnlijk

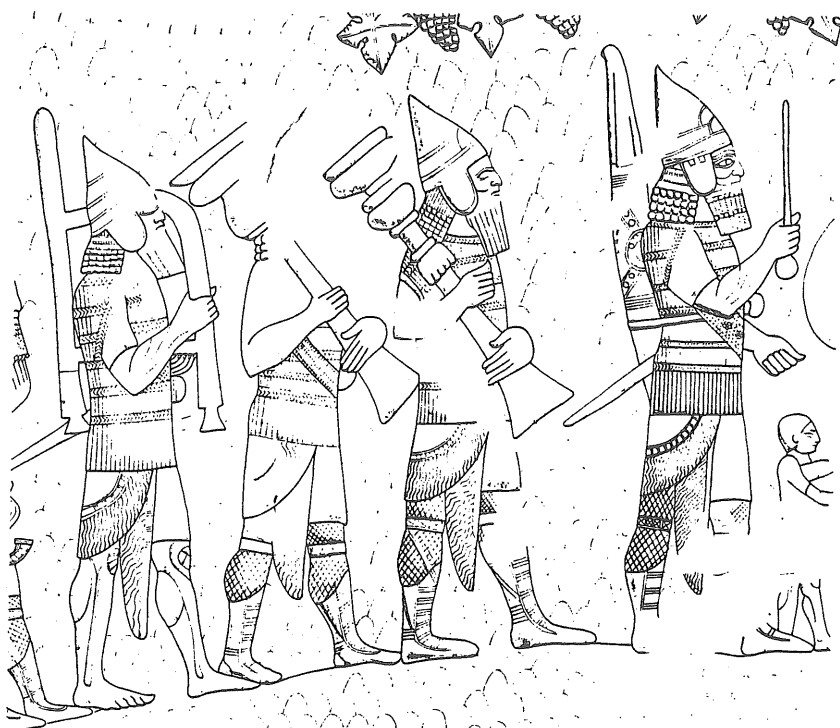

Fig. 6. Assyrische soldaten dragen kostbare voorwerpen weg uit het ingenomen en reeds brandende Lachis. Dit zijn allemaal voorwerpen met een hoge symbolische waarde: een (gouden?) scepter, (gouden?) wierookbranders en een troon.

wel een soort tempel was als onderdeel van het paleiscomplex. We mogen nooit vergeten dat ook de Tempel te Jeruzalem vóór de Ballingschap in feite een paleistempel was.

Ten aanzien van de stadsmuren is het beeld grondig veranderd sinds ik in 1979 mijn *Phœnix*-artikel schreef. Er is geen sprake meer van een dubbele muur, waardoor Lachis vroeger zo bekend was. De voorste, buitenste muur blijkt slechts een voormuur geweest te zijn¹⁰. Op de meeste plaatsen kwam hij nauwelijks boven de helling uit. Zijn functie was te voorkomen dat de helling ging glijden. En hij steunde het *glacis* dat tot de voet van de eigenlijke muur tegen de helling van de *tell* was aangebracht. Alleen op de hoeken van de stad had deze voormuur waarschijnlijk wel een defensieve functie, en daar was hij mogelijk ook hoger.

De hierbij afgedrukte reconstructietekening van Judith Dekel toont een lage stadsmuur met daarachter lage huisjes. Zij tekende de stad a.h.w. vanaf een hogere positie. Dit beeld is zeker onjuist. Op de talloze afbeeldingen van

steden uit de IJzertijd ziet men alleen een muur. Soms met een citadel die daar bovenuit komt. De muur is dus zo hoog dat hij de huizen erachter aan het gezicht onttrekt. Het is mogelijk dat dit theorie was: de muren symboliseren bij uitstek de stad¹¹. Ik ben van mening dat we ernstig rekening moeten houden met de mogelijkheid dat de Israelitische huizen meer dan één of twee verdiepingen telden. In veel gevallen zal men ook nog huizen op de stadsmuur gebouwd hebben (vgl. Joz. 2:15).

In de hellingen van de heuvels die de stad Lachis omringen zijn talloze rotsgraven gevonden. Ook zullen in de Oudheid rondom de stad, buiten de muren, allerlei kleinere huizen gestaan hebben. Kortom de hele omgeving van de stad moet men zich veel meer „opgevuld” denken dan nu uit tekeningen lijkt.

Noten

¹ Vgl. mijn eerdere grotere overzicht: Lachis in Juda, de Opgravingen en de Koningsstempels, *Phoenix* 26 (1980) 6-47.

² G.I. Davies, *Megiddo* (Cities of the Biblical World), Cambridge 1986, 90-91.

³ Deze reliefs bevinden zich nu in het British Museum, Londen.

⁴ Een der meest recente behandelingen van de campagne van Sanherib, met alle nieuwere literatuur is: A. van der Kooij, Das assyrische Heer vor den Mauern Jerusalems im Jahr 701 v. Chr., *ZDPV* 102 (1986) 93-110.

⁵ Ussishkin, *The Conquest*, 26.

⁶ Voor mogelijke reconstructies, zie mijn *De Israëlietische Stad*, hfst. IV.

⁷ *De Israëlietische Stad*, hfst. VI.

⁸ L. G. Herr, Tripartite Pillared Buildings and the Market Place in Iron Age Palestine, *BASOR* 272 (1988) 47-68.

⁹ „However, the cardinal question — the character and groundplan of the outer gate — remains open.” Ussishkin, *Tel Aviv* 10, 127-128.

¹⁰ *De Israëlietische Stad*, hfst. II.

¹¹ Bij stadsmodellen ziet men alleen de stadsmuren, zie de afbeelding. Een studie over deze stadsmodellen vindt men bij: Chr. Uehlinger, „Zeichne eine Stadt ... und belagere sie!”, in: M. Küchler/Chr. Uehlinger Hrsg., *Jerusalem Texte - Bilder - Steine* (NTOA, 6), Göttingen (1987) 111-201.

Algemene Literatuur

- C. H. J. DE GEUS, Lachis in Juda, de Opgravingen en de Koningsstempels, *Phoenix* 26 (1980) 6-47. *De Israëlietische Stad* (Palaestina Antiqua, 3), Kampen 1984. The Profile of a Biblical City, *The Biblical Archaeologist* 49 (1986) 224-228.
- A. LEMAIRE, Lakish: archéologie, épigraphie et histoire, in E. M. Laperrousaz, *Archéologie, Art et Histoire de la Palestine*, Paris (1988) 99-119.
- D. USSISHKIN, Excavations at Tel Lachish, 1973-1977, Preliminary Report, *Tel Aviv* 5 (1978) 1-97. Excavations at Tel Lachish, 1978-1983: second Preliminary Report, *Tel Aviv* 10 (1983) 97-175. *The Conquest of Lachish by Sennacherib*, Tel Aviv 1982.

PALMYRA, EMESA EN EDESSA: SEMITISCHE STEDEN IN HET GEHELLENISEERDE NABIJE OOSTEN*

L. VAN ROMPAY

De periode waarin de steden Palmyra, Emesa en Edessa hun grote bloei gekend hebben, is die van het hellenisme en van de diepgaande invloed van de Grieks-Romeinse beschaving op het Nabije Oosten. De drie steden hebben een aantal gemeenschappelijke kenmerken: hun geschiedenis en hun politiek, economisch en cultureel belang zijn niet los te zien van de grote veranderingen die Alexander de Grote in het gebied teweeggebracht heeft en die na hem verder hun beslag gekregen hebben, eerst onder de Seleucieden en later onder het bewind van de Romeinen.

De hellenisering van Syrië: verandering en continuïteit

Na de val van het Nieuw-Babylonische Rijk in 539 v. Chr. werden Syrië (het gebied ten westen van de Eufraat) en Mesopotamië ingelijfd in het Rijk van de Perzische Achaemenieden, de tegenspelers van het klassieke Griekenland in de 5de en de 4de eeuw. De veroveringen van Alexander de Grote en de uitkomsten van de strijd onder diens opvolgers creëerden weer een nieuwe situatie: Syrië en Mesopotamië gingen nu deel uitmaken van het Seleucidische Rijk, dat zich aanvankelijk uitstreckte van Klein-Azië tot aan de Indus. Wanneer Pompeius in 64 v. Chr. een einde maakte aan wat er toen nog restte van de macht der Seleucieden, werden Syrië en Noord-Mesopotamië voor zeven eeuwen opgenomen in het Romeinse (en later Byzantijnse) Rijk. Het overige gedeelte van Mesopotamië maakte opnieuw deel uit van het Perzische gebied, eerst onder de Parthen, en later (vanaf 226 n. Chr.) onder de Sassanieden. Pas door de expansie van de Islam in de 7de eeuw werden de grenzen opnieuw drastisch verlegd.

Niettegenstaande de komst van telkens nieuwe heersers en nieuwe politieke structuren, wordt in het moderne onderzoek meer en meer de nadruk gelegd op de belangrijke mate van continuïteit in de geschiedenis van deze gebieden. Zoals de Achaemenieden tot op zekere hoogte de erfgenamen waren van het Nieuw-Babylonische Rijk, zo namen de Seleucieden structuren en instellingen over van de Achaemenieden¹. Op hun beurt zochten de Romeinen in het Nabije Oosten aansluiting bij de hellenistische cultuur zoals die onder de Seleucieden tot stand gekomen was.

Deze gedachte van continuïteit is van wezenlijk belang om de ontwikkelingen in het Nabije Oosten in de hellenistische en Romeinse tijd te begrijpen.

De cultuuruitingen uit deze periode zijn geen vreemde, van buiten opgelegde, elementen in de geschiedenis van het Nabije Oosten. Veeleer heeft de confrontatie met de Grieks-Romeinse beschaving geleid tot eigensoortige vormen van culturele symbiose, die grotendeels vanuit de eigen cultuurtraditie van het Nabije Oosten moeten verklaard worden.

Een constante in de geschiedenis van Syrië is het decentrale karakter. Vrijwel in geen enkele periode is er een duidelijk centrum aan te wijzen, op politiek, economisch of cultureel gebied. Van oudsher bestaan er min of meer zelfstandige steden of kleine staatjes, vaak met elkaar in oorlogen verwickeld en soms in bondgenootschappen verbonden. Deze staatjes kunnen als geheel worden ingelijfd door de expansie van machtige burens, maar een organische eenheid heeft Syrië nooit gevormd. Dit decentrale karakter houdt verband met de geografie van het gebied. Maar ook de diversiteit van zijn bewoners en hun verschillende levenswijzen zijn belangrijke factoren. Verschillende Semitische bevolkingsgroepen vestigden er zich: Kanaänieten, Arameeërs en Arabieren. Buiten de steden en oasen leidden vele stammen een nomadisch of half-nomadisch bestaan.

Het is daarom niet mogelijk om in algemene zin te spreken over Syrië in de hellenistische en Romeinse periode. De steden die wij kennen, laten telkens een ander beeld zien. Hieronder wordt een korte presentatie gegeven van enkele aspecten van de cultuur van Palmyra, de Syrische handelsstad waarvan de geschiedenis zo nauw verweven is met ontwikkelingen in het Romeinse Rijk in de keizertijd. Door sommige punten hiervan te plaatsen naast of tegenover de gegevens uit Emesa (Homs) en Edessa (Urfa), twee min of meer willekeurig gekozen steden, wordt het mogelijk een aantal eigen kenmerken van ieder van deze plaatsen duidelijk te onderscheiden en aldus een genuanceerd beeld te krijgen van de receptie van de Grieks-Romeinse beschaving in het Nabije Oosten.

Van Edessa kennen wij de geschiedenis vanaf de vroege Seleucidische tijd. Over Emesa en Palmyra in de Seleucidische periode hebben wij heel weinig informatie. Pas in de Romeinse tijd komen deze twee steden als belangrijke centra duidelijk in het gezichtsveld. Het aantal Seleucidische stadsstichtingen in Syrië was trouwens beperkt (in Noord-Syrië ging het vooral om Antiochië, Seleucia, Apamea en Laodécia), en dit zou er kunnen op wijzen dat de hellenisering van Syrië toen nog geen alomvattend verschijnsel was². Pas in de Romeinse tijd, wanneer een einde werd gemaakt aan de externe en interne oorlogen die het Seleucidische Rijk verscheurden, werd met de *pax romana* het klimaat geschapen waarin verscheidene steden, genietend van een betrekkelijke onafhankelijkheid, konden gedijen in politiek, economisch en cultureel opzicht³.

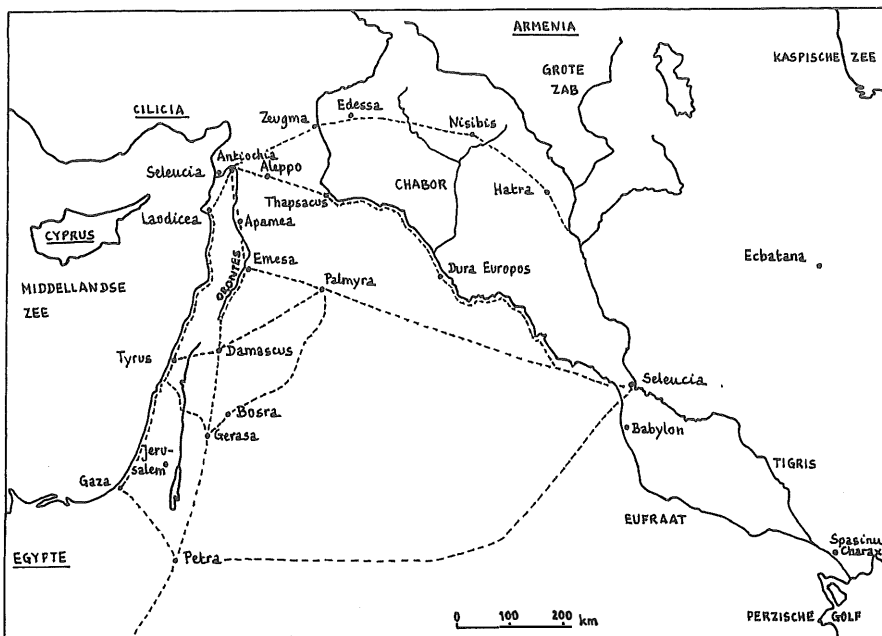

Fig. 1. Syrië en Mesopotamië rond het begin van de jaartelling, met de belangrijkste handelsroutes (in stippellijnen aangegeven) tussen Mesopotamië en de Middellandse-Zee kust. Naar H. Seyrig, „Seleucus I and the Foundation of Hellenistic Syria”, in *Scripta varia*, Parijs 1985, 336.

Palmyra, een oase tussen oost en west

Uit incidentele verwijzingen in oudere bronnen blijkt dat de geschiedenis van Palmyra zeker opklimt tot in het begin van het tweede millennium vóór Christus. De oudere naam „Tadmor” wordt vermeld in Oud-Assyrische en Oud-Babylonische teksten en komt ook voor in de Hebreeuwse Bijbel, waar de bouw (of de heropbouw) van „Tadmor in de woestijn” aan koning Salomo toegeschreven wordt (2 Chron. 8,4). Maar, hoewel er enkele archeologische resten uit de Seleucidische tijd bekend zijn en de stad waarschijnlijk doorlopend bewoond geweest is, kennen wij haar geschiedenis pas goed in de Romeinse tijd. De stad draagt nu de naam „Palmyra” (Πάλμυρα, waarin men het woord „palm” kan zien), terwijl in de Aramese inscripties de oudere naam „Tadmor” (die misschien verband houdt met het Semitische woord voor „palm”, vgl. het Hebreeuwse *tāmār*) verder gebruikt wordt en tot op heden de officiële naam van de plaats is.

In 41 v. Chr. konden de bewoners zich, bij het bericht van een naderende inval door Antonius, tijdig met hun bezittingen terugtrekken aan de overkant

van de Eufraat, zodat de Romeinse veldheer de stad leeg aantrof⁴. Het succes van deze snelle verhuizing wijst erop dat de Palmyrenen toen hun ervaring als nomaden nog niet heel ver achter zich hadden.

In de vroege keizertijd erkende Rome de zelfstandigheid van Palmyra en bejegende de stad met welwillendheid en voorzichtigheid. Rome had Palmyra immers nodig. Het gebied dat onder directe Romeinse controle stond, was een vrij smalle strook langs de Middellandse-Zeekust. De oostgrens daarvan was kwetsbaar, niet alleen omdat de Romeinen onbekend waren met de Syrische woestijn, maar ook omdat achter die woestijn, aan de overkant van de Eufraat, voortdurend het gevaar van de Parthen dreigde. Het bevriende Palmyra, met goede contacten in het Oosten, fungeerde voor de Romeinen als een buffer en als een wachtpost in de woestijn.

Dit strategische belang was één factor in de groei van de stad. Een andere factor was het economische belang. In de Romeinse keizertijd nam, o.m. door de stijgende vraag naar luxe-goederen, de handel met het Oosten sterk toe (met Mesopotamië en verder, via de Perzische Golf, met India). Palmyra, centraal in Syrië gelegen, nam hierbij een sleutelpositie in, want langs deze stad liep een route die de Middellandse Zee met Mesopotamië verbond en die korter was dan de meer noordelijke route via Aleppo of Zeugma.

De gemeenschappelijke belangen van Rome en Palmyra vormden de basis voor de onstuimige relatie tussen de twee steden. Tiberius (14-37 n. Chr.) was de eerste keizer met een uitgesproken belangstelling voor Palmyra. Waarschijnlijk was hij actief betrokken bij de bouw van de imposante Bel-tempel, gewijd aan een Semitische godheid, maar geheel in de hellenistische bouwstijl opgetrokken⁵. De Romeinse erkenning van Palmyra's zelfstandigheid had echter grenzen. Rome wilde de politieke en economische ontwikkelingen in Palmyra onder controle houden. In het bestuur van de stad is de Romeinse invloed — en inmenging — o.m. zichtbaar in de βουλή en de δῆμος, waarvan de namen getranslitereerd worden in de Aramese inscripties (*bwl'*, *dms* of *dmws*). De Romeinse controle op de handel te Palmyra blijkt o.m. uit het zgn. „Tarief van Palmyra”, een lange, tweetalige (Aramese en Griekse) inscriptie met gedetailleerde regels voor de handel en de belastingheffing. Deze tekst stamt uit de tijd van Hadrianus (117-138 n. Chr.). Na de Mesopotamische campagne van Traianus (115-117), voortijdig afgebroken door Traianus' dood, herstelde keizer Hadrianus de oude vriendschapsbanden. Hij bezocht de stad in 129 en werd er als tweede stichter begroet. Palmyra kreeg toen de status van „vrije stad” en verwierf de bijnaam „Hadriana”.

Palmyra's toenadering tot Rome en de relatie tussen de twee steden is ongetwijfeld een kwestie van delicate evenwichten geweest. Zowel interne ontwikkelingen als externe factoren konden deze relatie verstoren. Dit ge-

beurde dan ook op de meest radicale wijze in de derde eeuw. In Palmyra koesterde de familie Odaynat grootse ambities, terwijl er in Rome door de diepe crisis van het keizerlijke gezag feitelijk een machtsvacuüm ontstond. Wanneer de Sassanidische koning Shapur I (240-272) in diverse campagnes zware nederlagen toebreacht aan drie opeenvolgende Romeinse keizers, kregen de jeugdige Septimius Wahballât („Athenodorus”) en zijn moeder Zenobia een sleutelrol in de verdediging van het Romeinse Rijk. Maar wanneer Zenobia daarop in Klein-Azië en Egypte binnenviel, was dit een rechtstreekse provocatie aan het adres van het Romeinse gezag. Het antwoord van keizer Aurelianus op de Palmyreense expansie- en zelfstandigheidsdrang leidde tot de belegering, de overgave en de plundering van Palmyra (272-273). De stad werd niet geheel vernietigd, maar verloor voor goed haar betekenis⁶.

Hier kan niet ingegaan worden op de diverse etappes van de turbulente geschiedenis voorafgaand aan de val van Palmyra⁷. In plaats daarvan zullen wij stilstaan bij enkele aspecten van wat ons van de Palmyreense cultuur is overgebleven.

De ruïnes van Palmyra laten ons in alle opzichten een hellenistische stad zien. De indrukwekkende colonnades, het theater, de agora en vooral ook de verschillende tempels passen geheel in de hellenistische bouwtraditie. Ook het grondplan is, met enkele afwijkingen⁸, dat van een hellenistische stad, met een grote centrale laan (*decumanus*) en een *cardo maximus*.

Palmyra een bijna-Griekse stad?

Als wij in de tempels zouden kunnen binnengaan, zou die eerste indruk waarschijnlijk grondig gewijzigd worden. Want in het complexe Palmyreense pantheon zijn de sporen van de Grieks-Romeinse beschaving veel minder duidelijk aanwezig. De centrale godheid Bēl is van Babylonische oorsprong (vgl. Marduk-Bēl) en zijn evenknie Ba'alšamēn („de Heer van de Hemel”) kennen wij uit de Noord-West-Semitische wereld. Rond deze beide godheden heeft zich in Palmyra een triade gevormd. Verder is er een groot aantal individuele godheden, waaronder Nebo en de Arabische godin Allāt⁹. In dit pantheon zijn er dus duidelijke verbindingslijnen te zien met Mesopotamië, met de West-Semitische én met de Arabische wereld, m.a.w. het gaat om een door en door Semitisch pantheon. Grieks-Romeinse invloed is zichtbaar in een aantal identificaties — in de inscripties en in de ikonografie — van o.m. Bēl en Ba'alšamēn met Zeus, van Nebo met Apollo en van Allāt met Venus. Deze gelijkstellingen wijzen uiteraard op een zekere vorm van syncretisme, maar de omvang en de diepgang hiervan mogen wij zeker niet overschatten.

Behalve de overblijfselen van tempels en altaren en een groot aantal

beelden, meestal half-verheven reliëfs, van goden en van overledenen, zijn de Palmyreense inscripties een belangrijke bron voor onze kennis van het leven in de stad. Naast officiële stukken (zoals het bovengenoemde „Tarief”), kennen wij vooral wij- en grafinschriften en allerhande inscripties op beelden of op de consoles ervan. Verder is er een groot aantal zogenaamde „tesseren”, een soort jetons met o.m. persoonsnamen en godennamen, die vooral bij rituele maaltijden gebruikt werden. Literaire teksten zijn tot dusver niet aan het licht gekomen. De taalsituatie die uit de inscripties naar voren komt, is gecompliceerd: er zijn Latijnse, Griekse en Aramese inscripties en niet zelden vinden wij twee- of drietalige teksten. De hier gebruikte Aramese taalvorm kan beschouwd worden als een uitloper van het zogenaamde Rijks-Aramees, één van de officiële talen in het Perzische Rijk. Niettegenstaande de meer westelijke ligging van Palmyra en overeenkomsten met West-Aramese taalvormen, heeft het Palmyreens een aantal kenmerken gemeen met Oost-Aramese dialecten (m.n. het Syrisch en het Hatrees). Ook in dit opzicht ziet men dus weer de tussenpositie van Palmyra tussen Oost en West¹⁰.

De inscripties zeggen ook iets over de samenstelling en de organisatie van de bevolking. Deze was gegroepeerd in een aantal stammen, aanvankelijk gebaseerd op verwantschap, later waarschijnlijk op territorium. Een vijfendertigtal namen van deze stammen zijn in de inscripties bekend, samengesteld uit het element *Bʿnē* „zonen van ...” en een eigennaam, die Arabisch of Aramees kan zijn. Het functioneren van deze stammen in Palmyra is niet helemaal duidelijk en er heeft zich ongetwijfeld een evolutie voltrokken in de loop van de drie eeuwen van Palmyra’s geschiedenis, maar deze indeling, van duidelijk Semitische oorsprong, was waarschijnlijk belangrijk in het sociale, religieuze en economische leven van de stad.

Een bijzonder interessant probleem is dat van de Palmyreense sculptuur. In de hiëratistische frontaliteit van de beelden (graf- en godenbeelden) hebben sommige onderzoekers een oriëntaalse trek gezien en men heeft hierbij wel van „Parthische kunst” gesproken, met verwijzing naar parallellen in Edessa en Hatra. Maar anderen geven er de voorkeur aan in deze sculptuur de eigensoortige stijl van het oriëntaalse hellenisme te zien¹¹. Dit probleem van de Palmyreense kunst raakt dan in feite aan de fundamentele vraag naar de situering van de Palmyreense cultuur in haar geheel, tussen Oost en West, zonder dat ze ooit tot één van beide polen herleid kan worden¹².

Alles wat wij van de Palmyreense cultuur weten, heeft — op enkele uitzonderingen na — betrekking op de eerste drie eeuwen van onze jaartelling. Men kan zich dan ook afvragen of de geschiedenis van Palmyra, met haar rijkdom en indrukwekkende monumenten, meer is geweest dan een

Fig. 2. Palmyreens bas-reliëf: Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, Inv. B 1977/4.1. Zie F.L. Bastet, „Een grande dame uit Palmyra”, in *Duizendjarig dolen. Wandelingen door de antieke wereld*, Amsterdam 1978, 208-217, en J. Hoftijzer, „A Palmyrene Bas-relief with Inscriptions”, in *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 68 (1988), 37-39.

toevallig voorspoedig moment, geboren uit het evenwicht tussen de toenmalige grootmachten en uit het economisch profijt. In een flirt met Rome is Palmyra tot wereldstad verheven en door datzelfde Rome is het, in veranderende historische omstandigheden, van de kaart geveegd.

Emesa en Edessa op de caravaanroutes naar het Oosten

Dit is een interessant vergelijkingspunt met de twee andere steden, Emesa

en Edessa, evenzeer brandpunten van het politieke en culturele leven in het Nabije Oosten. De achtergrond van hun geschiedenis is min of meer vergelijkbaar met die van Palmyra. Emesa ligt dicht bij de kust en is daarom meer ontvankelijk voor invloeden uit het Westen. Edessa ligt dieper in het binnenland, een vijftigtal kilometer ten oosten van de Eufraat. Beide steden lagen aan belangrijke handelsroutes: Emesa op de verbindingsweg tussen Palmyra en Antiochië, Edessa op de weg die Noord-Mesopotamië met Antiochië verbond. Na het ineensinken van de macht der Seleucieden, was Edessa een grensplaats tussen de Romeinse en de Parthische invloedssfeer, blootgesteld aan de — soms welwillende, soms vijandige — aandacht van beide kanten. In tegenstelling tot Palmyra, een oase in de woestijn, maakten Emesa en Edessa deel uit van de zogenaamde „vruchtbare sikkel”, een eeuwenoud cultuurgebied.

Bij het begin van de Romeinse tijd wordt de betrekkelijke zelfstandigheid van Emesa en Edessa door de Romeinen erkend, net zoals in het geval van Palmyra. In beide steden waren toen al eigen dynastieën aan de macht. In beide gevallen spreekt men van „Arabische” dynastieën. Het Arabische volksdeel moet uit het Arabische schiereiland afkomstig zijn, maar deze Arabieren hadden zich waarschijnlijk vermengd met Arameeërs en/of waren in hoge mate gearamaïseerd¹³. De eerste heerser van Emesa (1ste helft van de 1ste eeuw v. Chr.) heette Σαμψιγέραμος, een gehelleniseerde vorm van de Aramese naam *Šemeš-geram*, waarvan het eerste element „zon” betekent. De eerste heerser van Edessa (2de helft van de 2de eeuw v. Chr.) heette, zoals al zijn opvolgers, Abgar¹⁴.

Net zoals Palmyra, hoewel minder prestigieus dan de woestijnstad, waren Emesa en Edessa pionnen op het schaakbord van het Romeinse Nabije Oosten. In hun omgang met de overige Arabische stammen en in hun conflicten met de Parthen maakten de Romeinen vaak gebruik van de diensten van hun Aramees-Arabische vrienden. Maar ook Emesa en Edessa hebben na verloop van tijd hun relatieve zelfstandigheid verloren. De eigen dynastie van Emesa is waarschijnlijk al in de 1ste eeuw n. Chr. opgehouden te bestaan. De onafhankelijkheid van Edessa duurde tot in de 3de eeuw: in 244 n. Chr. werd de laatste Abgaride naar Rome gevoerd, een weg waarop enkele decennia later zijn Palmyreense collega Zenobia hem zou volgen. Deze annexaties passen in een proces waarin Rome in de eerste drie eeuwen geleidelijk afrekenet met het bestaan van min of meer onafhankelijke entiteiten binnen haar invloedssfeer¹⁵. In tegenstelling tot Palmyra echter, overleven Emesa en Edessa deze absorptie door het Romeinse Rijk en blijven ook daarna nog belangrijke centra.

Emesa: van centrum van de zonnecultus tot christelijke metropool

Vooreerst blijft Emesa een grote uitstraling uitoefenen als centrum van de zonnecultus, wijd verspreid in het Syrische gebied. Uit het priesterlijke geslacht van Emesa werd Iulia Domna geboren, die huwde met de latere keizer Septimius Severus (193-211) en de moeder werd van keizer Caracalla. Een andere spruit uit hetzelfde geslacht was keizer Elagabal (218-222)¹⁶, die het centrum van de Syrische zonnecultus wilde verplaatsen naar Rome. Deze kortstondige invloed van heidense Syriërs op het hoogste niveau van het Romeinse imperium is een boeiend verschijnsel en toont ons even de andere beweging in de wisselwerking tussen Oost en West.

Daarnaast wordt Emesa een belangrijk christelijk centrum. Iulia Mamaea, nog een vrouw uit het priesterlijke geslacht (en moeder van keizer Severus Alexander), onderhield in het begin van de derde eeuw contacten met de christelijke schrijver Origenes. In het midden van de 4de eeuw is een Syriër uit Edessa, Eusebius, bisschop van Emesa. Van hem zijn verscheidene werken bekend, geschreven in het Grieks, maar al spoedig vertaald in het Armeens en het Latijn — weer een illustratie van de culturele complexiteit van Syrië in deze periode!

Nog belangrijker wordt het christelijke Emesa wanneer, omstreeks het midden van de 5de eeuw, het hoofd van Johannes de Doper in de stad „gevonden” wordt. Emesa wordt nu een belangrijk bedevaartcentrum en krijgt vanaf 483 de rang van metropool (aartsbisdom)¹⁷. Kort daarna wordt in Emesa de dichter Romanos Melodes geboren, die aan de oorsprong staat van de religieuze poëzie van de Byzantijnse kerk. In zijn werk sloot hij aan bij de literaire tradities van de christelijke Syriërs. Hoewel het Emeseense christendom in hoge mate Griekstalig moet geweest zijn, was er in de straten van de stad geregeld Syrisch te horen, zoals blijkt uit de levensbeschrijving van de gekke Simeon (Symeon Salos), van de hand van Leontius van Neapolis (c. 600)¹⁸.

Edessa en het Syrische christendom

In tegenstelling tot het grotendeels vergriekste Emesa is Edessa een Arameestalige (Syrische) stad gebleven¹⁹. Ook als centrum van het Syrische christendom bewaart de stad haar eigen stempel. Belangrijk onderzoek in de afgelopen jaren heeft verscheidene karakteristieken van het Edesseense christendom aan het licht gebracht. In de eerste eeuwen gaat het hier om vormen van christendom die duidelijk te onderscheiden zijn van de latere orthodoxie, zoals die in de loop van de 4de eeuw, door toenemende invloed van het Griekse christendom, gestalte krijgt. De vroege geschiedenis van het christen-

dom in Edessa hangt nauw samen met de bijzondere positie van de stad, die een knooppunt was van commerciële en culturele verbindingswegen, open naar Oost en West, een intellectueel centrum en een respectabele erfgenaam van de culturele tradities van Syrië en Mesopotamië.

De christianisering heeft in Edessa een dubbele werking gehad. Enerzijds heeft zij een nieuwe fase ingeluid in de hellenisering van het gebied, met een hernieuwde aansluiting bij de ontwikkelingen in de Griekse wereld. Anderzijds heeft zij, door het ontstaan van de Syrisch-christelijke literatuur, geleid tot de eigen expressie van de taalkundige en culturele identiteit van de Syriërs.

De roem en de legitimiteit die Emesa verwierf door de vondst van het hoofd van Johannes de Doper, is Edessa te beurt gevallen door een nog verbluffender aanknoping bij het alleroudste christendom. In de 4de eeuw wordt, voor het eerst door de kerkhistoricus Eusebius van Caesarea, het verhaal verspreid over de bekering van één van de Abgar-koningen, tijdgenoot van Jezus Christus, tot het christendom. Over de oorsprong en de *Sitz-im-Leben* van deze legende zijn de meningen nog zeer verdeeld²⁰. In ieder geval hebben de berichten over de briefwisseling van Jezus met Abgar en over het portret van Jezus, geschilderd door Abgar's gezant, Edessa een grote faam bezorgd in de hele christelijke wereld. De verspreiding van deze legende past in een veel ruimere poging van de christelijke Syriërs om hun eigen tradities uit te dragen en te verdedigen in de Griekse wereld²¹.

Uiteindelijk zijn de Syrische christenen niet onvoorwaardelijk meegegaan in de *interpretatio graeca* van het christendom. Tijdens de dogmatische discussies in de 5de eeuw is Edessa eerst het bolwerk geweest van het verzet tegen het Concilie van Ephese (431) en later een belangrijk centrum in het verzet tegen het Concilie van Chalcedon (451). De verregaande invloed van de Griekse wereld ten spijt — en ten volle gebruik makend van de verworvenheden van de Griekse wereld! — heeft Syrië ook in deze fase van de geschiedenis haar zelfstandigheid geaffirmeerd.

* *
*

Terugblikkend op deze vluchtige presentatie van de drie steden, Palmyra, Emesa en Edessa, is het opvallend dat daar waar de invloed van de Grieks-Romeinse wereld het meest waarneembaar aanwezig was, in Palmyra, hij ook van de kortste duur was. In tegenstelling tot Palmyra zijn Emesa en Edessa vele eeuwen lang belangrijke centra gebleven. In Edessa, schijnbaar de minst gehelleniseerde van de drie behandelde steden, heeft de hellenisering misschien de meest verregaande consequenties gehad. Maar belangrijker dan deze speculatieve afwegingen is de constatering dat het beeld dat uit ieder van

de steden naar voren komt telkens heel eigen kenmerken heeft en ons telkens een ander facet laat zien van de Semitische cultuur in de Grieks-Romeinse tijd. Ieder van de drie steden vervult op een eigen wijze een brugfunctie tussen Oost en West en is tevens een knooppunt in het traditie-proces dat de Semitische en de Grieks-Romeinse Oudheid verbindt met de Arabische Wereld en met de Westerse Middeleeuwen.

Noten

* Dit artikel biedt een samenvatting van een college dat gegeven werd in het kader van een collegereeks „De stad in de Oude Wereld: stimulans of parasiet?” aan de Rijksuniversiteit te Leiden (cursus 1988/89).

¹ S. Sherwin-White, „Seleucid Babylonia: a case-study for the installation and development of Greek rule”, in A. Kuhrt and S. Sherwin-White (edd.), *Hellenism in the East. The interaction of Greek and non-Greek civilizations from Syria to Central Asia after Alexander*, Berkeley - Los Angeles 1987, 1-31.

² F. Millar, „The Problem of Hellenistic Syria”, in *Hellenism in the East* (cf. noot 1), 110-133.

³ H. J. W. Drijvers, „De Provincia Syria. Grieks-Romeinse beschaving in het Nabije Oosten”, in *Phoenix* 26, 1980, 73-93.

⁴ Appianus, *Bellorum civilium Liber Quintus*, 9, 37-38 (ed. E. GABBA, Firenze 1970, 28).

⁵ M. A. R. Colledge, „Le temple de Bel à Palmyre: Qui l'a fait, et pourquoi?”, in *Palmyre. Bilan et perspectives*, Strasbourg 1976, 45-52.

⁶ Palmyra werd opgenomen in de *strata Diocletiana*, een nieuwe verdedigingslijn die gebouwd werd door keizer Diocletianus (284-305). In 325 woonde een bisschop van Palmyra het Concilie van Nicea bij en ook in de *Notitia Antiochena* (c. 570) wordt Palmyra nog genoemd als een bisschopszetel die ressorteert onder de metropool van Damascus. Johannes van Palmyra was één van de bisschoppen die omwille van hun anti-chalcedoniaanse gezindheid, in 518 hun zetel moesten verlaten. Zie E. Honigsmann, *Évêques et Évêchés d'Asie antérieure au VIe siècle*, Leuven 1951, 147. Verder wordt Palmyra in de Syrische kerkgeschiedenis niet genoemd.

⁷ Zie hiervoor bv. H. J. W. Drijvers, „Hatra, Palmyra und Edessa. Die Städte der syrisch-mesopotamischen Wüste in politischer, kulturgeschichtlicher und religionsgeschichtlicher Beleuchtung”, in H. Temporini — W. Haase (edd.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II, 8, Berlin - New York 1977, 837-863. Verscheidene aspecten van Palmyra's geschiedenis en cultuur worden behandeld in het recente, rijkelijk geïllustreerde, verzamelwerk van E. M. Ruprechtsberger (ed.), *Palmyra. Geschichte, Kunst und Kultur der syrischen Oasenstadt*, Linz 1987.

⁸ D. Van Berchem, „Le plan de Palmyre”, in *Palmyre. Bilan et perspectives* (cf. noot 5), 166-173.

⁹ Voor de Palmyreense godsdienst, zie J. Hoftijzer, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten*, Leiden 1968, 25-50; H. J. W. Drijvers, *The Religion of Palmyra*, Leiden 1976.

¹⁰ Voor het Palmyreense schrift en zijn verwantschap met de Syrische schriftsoorten, zie J. Naveh, *Early History of the Alphabet*, Jerusalem - Leiden 1982, 143-153.

¹¹ Drijvers, „De Provincia Syria” (cf. noot 3), 84-89.

¹² Zie ook nog H. Seyrig, „Palmyra and the East”, in *Journal of Roman Studies* 40, 1950, 1-7 (= *Scripta varia*, Parijs 1985, 249-255).

¹³ Over de verhouding tussen de Aramese en Arabische component in de bevolking van het Nabije Oosten in de vóór-islamitische tijd is er recentelijk veel geschreven, zie o.m. J. Spencer Trimingham, *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic Times*, London - New York 1979; I. Shahîd, *Rome and the Arabs. A prolegomenon to the study of Byzantium and the Arabs*, Washington 1984 — zie hierbij de bespreking van L. Van Rompay, binnenkort te verschijnen in *Bibliotheca Orientalis*. In de klassieke literatuur wordt Emesa soms een „Fenicische” stad genoemd.

¹⁴ Voor Emesa, zie R. D. Sullivan, „The Dynasty of Emesa”, in *Aufstieg ...*, II, 8 (cf. noot 7), 198-219; voor Edessa, zie J. B. Segal, *Edessa „The Blessed City”*, Oxford 1970.

¹⁵ Shahid, *Rome and the Arabs* (cf. noot 13), 17-32.

¹⁶ In de Latijnse vorm „Heliogabalus” is de Griekse term voor „zon” zichtbaar, maar de oorspronkelijke etymologie blijkt „God-berg” te zijn, zie Millar, „The Problem of Hellenistic Syria” (cf. noot 2), 128-129.

¹⁷ Honigmann, *Évêques et Évêchés* (cf. noot 6), 33-35.

¹⁸ J. Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*, Parijs 1977, 181, en W. L. Petersen, *The Diatessaron and Ephrem Syrus as Sources of Romanos the Melodist*, Leuven 1985, die Romanos' afhankelijkheid van de Syrische literatuur, geminimaliseerd door Grosdidier de Matons, zeer aannemelijk maakt.

¹⁹ Voor de Aramese inscripties van Edessa, zie H. J. W. Drijvers, *Old Syriac (Edesean) Inscriptions*, Leiden 1972; voor de godsdienst van het vóór-christelijke Edessa, zie Id., *Cults and Beliefs at Edessa*, Leiden 1980, en J. Tubach, *Im Schatten des Sonnengottes. Der Sonnenkult in Edessa, Harrân und Hatrâ am Vorabend der christlichen Mission*, Wiesbaden 1986, die o.m. aandacht schenkt aan het doorwerken van de oude religieuze symboliek in de Syrisch-christelijke literatuur.

²⁰ H. J. W. Drijvers, „Abgarsage”, in W. Schneemelcher (ed.), *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*, I, 5. Auflage, Tübingen 1987, 389-395.

²¹ L. Van Rompay, *Graeco-Syriaca. Enkele beschouwingen over het lot van een linguïstische minderheid in de kristelijke Oudheid*, Leiden 1978.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch
Genootschap Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., los f65.—).
16. J. HOFIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs van Palmyra en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian Theology* (1977; 173 p.) f55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoïcijnse en middel-platonische filosofie.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema’s* (1978; 54 p., 3 pl.) f30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby’s heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.—
De egyptische lijkst was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkst uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtengoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B. H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.—
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.